

1918. Місто надій

Автор:

Максим Бутченко

1918. Місто надій

Максим Анатолієвич Бутченко

1918 рік. Павло Вітко, офіцер армії УНР, мав тільки дві любові у своєму житті: до України й до дружини Ганни. Та тепер дружина далеко, а мрія про незалежність України ще далі. Неймовірними зусиллями Павлові та його бойовому товаришеві вдається вирватися з оточення більшовиків. А тим часом «червоні» встановлюють свої порядки в Києві. Усіх незгодних кидають за ґрати. Ганні також загрожує небезпека. Але давній ворог Павла, командир загону Муравйова Віктор Примаков рятує її від безчестя. Він закоханий у Ганну до нестями... На полі бою невблаганна доля зіштовхне запеклих ворогів – Павла і Віктора. Хто вийде живим зі смертельного герцю? Чи доля дасть Ганні шанс знову побачити Павла?

Максим Бутченко

1918

Місто надій

Ця книжка написана завдяки щоденній підтримці моєї дружини Тетяни, чий образ дуже схожий на одну з героїнь.

Також хочу висловити велику подяку редакторам Ганні Дядченко та Івану Андрусяку

Розділ 1

Хлопчик біг. Кожен його різкий видих перетворювався на маленьку хмарку, що поділялась на невагомні пластівці, які майже миттєво танули у щільному січневому морозі. Іноді хлопчик озирався, вдивлявся у далину Великої Володимирської вулиці, шукаючи позаду чоловічі фігури у зимових кожухах. Але щоразу такі спроби призводили до того, що він відхилявся від курсу, підтягуючись до двох трамвайних рейок, які на білому покривалі снігу здавалися сірими смугами. Тоді хлопчик неодмінно послизавсь на холодному залізі, вкритому кригою, наче карамеллю, й безладно махав руками, щоб зберегти рівновагу. Мимоволі можна було подумати, що такими жєстами він когось кличе, відчайдушно потребує підтримки, але раптом передумє. Хлопчик на мить зупинявся, переводячи дух, і біг далі. На перетині Володимирської з Фундуклеївською, поруч із готелем «Франсуа», він знов озирнувся, змістився до трамвайних шляхів, не втримався і зрештою впав неподалік від чотириповерхової будівлі з високими, тонкими вікнами. Піднятися йому допомогли міцні чоловічі руки. Хлопчик, знову ставши на ноги, спробував обтруситися, а тоді підвів голову, щоб подякувати своєму несподіваному помічникові. Перед ним постав середнього зросту чоловік у двобортній офіцерській шинелі; на правому боці мав синьо-жовту кокарду. Добротний одяг свідчив про високий чин. Незнайомець справляв приємне враження: в'юнкі примружені очі, тоненькі вусики, легка усмішка.

– Чого ж ти, малий, під ноги не дивишся? – чоловік заговорив першим, вивівши хлопчика із заціпеніння.

– Я поспішав... Хотів попередити батька, – протягнув хлопчик.

– Про що ж, дозволяй дізнатися? – усмішка зникла з обличчя незнайомця.

– Я... був на Андріївському... гуляв... І тут бачу: з Подолу йдуть... багато їх! Кричать... Сюди йдуть... – недоладно заговорив хлопчик.

– Зачекай-зачекай! Нічого не розумію. Хто йде? – запитав чоловік.

Але відповідь з'явилася сама: у глибині вулиці почалася стрілянина. Спалахи пострілів за долю секунди набрякали в повітрі, вибухали й розліталися навколо хвилястою луною. Стріляли здалека, мабуть, десь біля Десятинної.

– Так, тікай швидше! Ні з ким не розмовляй. Ти зрозумів? – чоловік трохи нахилився до хлопчика. Той завмер, хотів був щось сказати, навіть відкрив рота, однак саме в цю мить гучні відзвуки кулеметної черги наповнили повітря одноманітним клацанням.

– Марш! Біжи! Ні з ким! Чуеш, ні з ким! – чоловік схопив хлопчика за плечі й трохи потрусив його, ніби хотів таким чином позбавити малого будь-яких сумнівів, що зазвичай кружляють над потоками думок, наче пара. Хлопець кивнув і побіг далі, а офіцер рушив до будинку Центральної Ради.

Він поспішав. Серце вистукувало азбукою Морзе слова молитви. Тире-три крапки-тире-тире-пауза-тире-тире-крапка. Прискорений серцевий ритм іноді збігався з шорганням ніг, що рухаються по мерзлій кірці свіжого насту і розганяють тіло по тунелю вулиці, наче кров по судинах. Уже кілька днів у Києві розбухає більшовицьке повстання, гнійною раною стікаючи з «Арсеналу», Шулявки, і ось тепер – Поділ. Із середини січня червоногвардійці, біднота й фабричні робітники, напхані лєнінськими листівками та зброєю, обстрілюють житлові квартали. Що залишиться від республіки, якщо місто впаде під натиском червоних? Якщо Київ вкриється липкою темрявою бридких більшовицьких ідей, просочиться в'язкими словами про рівність, які насправді смердять злістю? Павлові Гавриловичу Вітку страшно було уявити, у яку вони тоді проваляться безодню. Як він тоді дивитиметься в очі своїй дружині Ганні Дмитрівні, з якою вони побралися десять років тому і яку він клявся-божився оберігати? Чоловікові стало зле. Горло перетиснула грудка, наче камінь-кругляк, перекрила гортань, не даючи змоги вимовити бодай кілька втішних фраз. Ох, пережити ці дні, пережити...

Постріли позаду не стихали. Офіцер уже дістався до приступок Ради, коли йому назустріч вискочив військовик із гострою борідкою й хвацькими вусами, завитими кінчиками вгору. Павло Гаврилович зупинився. За вусанем тягнулося кілька десятків жовнів; деякі з них гриміли гвинтівками, несучи по три-чотири одразу. Вусань, примітивши Вітка, помахав йому рукою:

– Павле Гавриловичу! Йдіть сюди, будьте ласкаві!

Той одразу ж підійшов.

- Петре Федоровичу, біда! З Подолу червоні йдуть!

- Чув, чув, - вусань явно поспішав. - Зволікати не можна, потрібно перекрити ім прохід, інакше все буде скінчено... Боже, Боже, чи залишив Ти нас?... Я вже третій день домовляюсь із царськими офіцерами... Щоразу одне й те саме кажу... Більшовики всіх знищать! Деякі офіцери погодилися прийти на підмогу - скоро має бути підкріплення...

- Я не знаю, чи варто сподіватися, Петре Федоровичу...

- Варто, мій друже. Надія завжди чогось варта...

Оддалік знову почулася стрілянина. Якщо уважно прислухатися, можна було розібрати у морозному повітрі високі ноти: бунтівники стріляли по вікнах сусідніх будинків, щоб розполохати людей.

Офіцери поспішили по Володимирській вулиці туди, звідки наближалася керована червоними біднота. Республіканські жовніри вишикувалися у стрій. Павло Гаврилович подивився, прикинув - усього чоловік двадцять, ще десяток тягнеться вулицею. Вусань - давній приятель Вітка, підполковник Болбочан, - вигукував накази, шикуючи бійців. Вони стали у лінію, наїжачились багнетами гвинтівок. Пішли вперед.

Перехожі поховалися, зачувши постріли. На безлюдній вулиці зимовий вітер закручував сніг у самотньому вальсі. Сонце іноді випливало з-під важких попелястих хмар, і тоді низенькі горбаті кучугури біля тротуару, освітлені променями, надавали цьому танцю врочистого блиску, як на балу. Цей блиск обдав Павла Гавриловича хвилиною спогадів. Ніби він стоїть у маєтку високоповажного пана Артем'єва, дивиться, як танцюють бальні пари, розглядає красивих жінок, що розкручуються у вирі танцювальних рухів - так, що сукня трохи піднімається над паркетом, мов дозволяє на мить злетіти над грішною землею. «Як же це дивно, - думав Павло Гаврилович, стискаючи гвинтівку. - Іти, може, на вірну смерть і думати про розваги». Він струснув головою, намагаючись позбутися настирливих іскор минулого, і тут Болбочан привів його до тями. «Готуйсь!» - закричав той, піднявши шаблю. Він стояв посеред шеренги, і його шабля немов розділила вулицю на дві рівні частини, з легкістю розрізаючи

морозний простір добре наточеним лезом.

Удалині, біля Золотих воріт, виринув натовп. На перший погляд – чоловік сто п'ятдесят. Першими ішли червоноармійці: в однострої солдатів царської армії, але взуті неадекватно – хто в чоботи, хто у валянки, а хто в черевики. Те саме й з головними уборами – одні в офіцерських кашкетах, інші в папахах, а дехто й просто в селянських шапках. Але незмінно в кожного – смужка червоної тканини. Справжніх солдатів було небагато, десятки три-чотири. Зате позад них юрмилася біднота – не менше, ніж сто чоловік. Червоноармійці вигукували усілякі образи, кричали про те, що Рада – це посіпаки буржуїв, яких потрібно повісити на київських стовпах. Повстанці помітили республіканських офіцерів і стишили хід, але не зупинилися.

Усе сталося в одну мить. У когось із подільських червоноармійців не витримали нерви, і він пальнув у бік супротивника. Жовнір праворуч від Вітка впав, і одразу ж за командою Болбочана стрій із криками побіг на червоних. Побачивши уенерівців, що біжать із багнетами напереваги, червоні розгубилися. Менш за все вони були готові зустріти озброєних республіканських офіцерів та вишколених жовнірів. Біднота позаду червоноармійців розрідилася: хтось повернув назад, а хтось відійшов убік. Солдати зробили кілька пострілів, а тоді теж розвернулися й дали драла. Вони кинулися за Золоті ворота, але за кілька хвилин схаменулися, зупинилися і почали відстрілюватися. Республіканці розосередилися по краях вулиці. Павло Гаврилович присів біля замету.

Почалася перестрілка, яка, втім, не давала особливих переваг жодній зі сторін. Нападники зупинилися біля готелю «Прага», намагаючись сховатися у великому шестиповерховому будинку, а офіцери іноді перебіжками скорочували дистанцію, але пройти далі не мали змоги – червоні підігнали на возі кулемет Шварцлозе, який невідь-як роздобули в австро-угорців, і просто з воза почали обстрілювати ворога. Стояв неймовірний гул, у якому змішалися різноманітні звуки – дзвін битого скла, шерхіт штукатурки, що сипалася з будівель, стогін поранених і останні скрики вбитих. Болбочан лаявся, як чорт, намагався криком віддавати накази, але скрекіт австро-угорського чудовиська зводив будь-які спроби нанівець.

Вітко втиснувся у сніг. Його прикривало дерево, час від часу з характерним клацанням ковтаючи кулі. «Так можна пролежати цілий день і нічого не вдіяти», – думав Павло Гаврилович. Якоюсь миттю йому раптом стало млосно й сумно, ніби весь цей бій, вогонь, убиті – усе відбувається уві сні. Вагота

розлилася по тілу, заповнюючи душу, неначе склянку. Так хотілось повірити, що ці люди на снігу, які відчайдушно намагаються відстрілюватися, оцей підполковник, який кричить, роздратований браком живої сили для нової атаки, оці червоноармійці, сповнені люті, – не більше, ніж жахливий сон. І варто лише Павлові Гавриловичу напружитися, проникнути у прихований тунель підсвідомості, пройти темними коридорами й знайти заповітні вузькі дверцята, які дозволять йому вибратися з цього злочасного сну – й усе закінчиться! Так бувало багато разів під час нічних кошмарів, які прокручувалися в голові, мов сінематограф, змушуючи рухатися різні фігури, бігати, лякатись – і все це без жодного слова. Вітко заплющив очі. Він відчайдушно хотів, щоб усе закінчилося, але марно. Стрілянина, крики, стогони – усе це було не сном, а жахливою дійсністю. «А, чорт забирай!» – несподівано для себе вигукнув Павло Гаврилович.

Він повернувся до бунчужного, який лежав неподалік біля чорного автомобіля, що його хтось так нещасливо залишив на тротуарі.

– Послухай, потрібно їх відволікти, а я підберуся ближче й спробую прибрати кулеметника, – прокричав Вітко.

Бунчужний, дядько років сорока з широким писком, зиркнув на Вітка й коротко відповів:

– Добре. Зробимо.

На якусь хвилину стрілянина припинилася. Небо затягнуло пухкими хмарами. Повалив сніг, кружляючи, наче конфетті. Здалека пролунали гарматні постріли; напевно, біля заводу «Арсенал» – там теж засіли більшовицькі повстанці. На мить стало нестерпно тихо. Сіре повітря наповнилося білими сніговими струпами, видимість різко зменшилася, обидві сторони принишкли, очікуючи.

Бунчужний трохи підвівся, потім різко рвонув від автомобіля у бік Золотоворітського скверу. Одразу пролунала кулеметна черга, кулі зачепили авто. Посипалося лобове скло, але дядько встиг пробігти до дерев і навіть вистрілити зі свого «мосіна». Вітко скористався моментом: пригнувшись, посунувся ближче до Прорізної. Кілька пострілів змусили його лягти у сніг, але тут бунчужний, певно, повідомив про план іншим, і всі вони почали стріляти, намагаючись заглушити ворожий вогонь. Так тривало з півхвилини – цілком достатній відтинок часу для того, щоб зробити ривок до величезної тополі, яка

росла неподалік від перехрестя. Павло Гаврилович сховався за деревом, притулившись до стовбура спиною. Він точно знав, що за п'ять-десять секунд республіканці перестануть стріляти і він матиме якусь мить для того, щоб висунутися, прицілитися і вразити кулеметника, який готується до нового вогню.

Серце шалено калатало, немов хотіло пробити дірку в грудях. Лоб покритися потом, незважаючи на мороз. Руки, що стискали гвинтівку, злегка тремтіли. Чи думав у той момент Павло Гаврилович про смерть? Чи боявся, що схибить? Або, ще гірше, кулеметник замість того, щоб стріляти по бунчужному, націлиться в нього? Чи намагався він запам'ятати цю мить, яка могла стати останньою в його короткому житті? Як не дивно, усе це разом блискавкою промайнуло в голові Павла Гавриловича, освітивши на крихітну долю секунди нерівне поле його жахів, розкиданих білими кістками по свідомості. Так, він боявся! Боявся, що випадкова куля обірве нитку його життя, яку розмотував Творець, і буття його буде точно виміряне лінійкою завдовжки тридцять п'ять років, що протягнулися через дві революції, одну війну і дві-три нездійсненні мрії, які зародилися в нього, коли він ще був кадетом у Київському кадетському корпусі. Боявся, що все це перетвориться на ніщоту, стане товстим шаром пилу, який укріє його могилу посушливим літом. І кістки жахів у цей момент не були для Павла Гавриловича просто метафорою, бо гола кістка – це і є втілена у фізичній формі смерть.

Але боявся Вітко три секунди – саме стільки йому було потрібно часу для того, щоб подолати страх, підвестися, висунутися з-за кострубатої кори дерева й вистрілити в кулеметника. Гучний звук пострілу збігся зі ще одним гуком, який пролунав із протилежного боку. Ці два звуки схрестилися десь посередині, а потім помчали в різні боки, стрімко пронизуючи морозяне повітря, доки не досягли мети: з дикою, жажливою пристрастю в людську плоть встромилися кулі. Кулеметник упав на воза, убитий наповал, але тієї само миті Павло Гаврилович зиркнув ліворуч, обм'як і теж упав на снігове простирадло. Червона пляма просочилася крізь шинель і забарвлювала сніг. Тим часом республіканці атакували, гучними голосами наповнюючи вулицю й перетворюючи колишню тишу в переплетення звукових смуг, що зв'язувались у міцний вузол єдиного крику: «Слава!»

Жовте світло лампи у спальні скидалося на літнє сонце. Якщо прижмуритися, можна було розділити штучне лимонне сяйво електричної лампочки і відсвіти червоного абажура. Але хто дивився широко розплющеними очима, той здатен був побачити лише золотисту із легкою червоною скоринкою кулю, невідомо ким

підвішену просто посеред спальні. Здавалось, куля ось-ось обірветься, впаде на підлогу, пропалить дошки, провалиться в підвал будівлі на Олександрівській вулиці, що неподалік від Маріїнського парку, а відтак вгрузне в чорні скиби київської землі, відокремлюючи верхній шар від глини, піску й тонкого щебеню, щоб проникнути в глибини – туди, де покояться мерці, адже тільки вони знають правду про життя...

Павло Гаврилович відпочивав на ліжку, вкритий теплою ковдрою. Нікого поруч не було. На столику – ліки, спирт, бинти. Чай охолов. Годинник відмірював час своїм ритмічним цокотом, схожим на погойдування тіла шамана, що входить у транс: про такого шамана чотири роки тому розповідав пан Артем'єв, який тоді щойно приїхав із Півночі. Плече поболювало. Куля зачепила м'язи лівої руки, розірвала зв'язки, зруйнувавши еластичну тканину трицепсу, й полетіла геть. Після того, як більшовиків відігнали, Болбочан підбіг до Вітка, підвів друга, наполягав, щоб його поклали до шпиталю, але Павло Гаврилович м'яко відмовив своєму давньому приятелю. Рана неглибока, можна відлежатися вдома, так і Ганні Дмитрівні буде спокійніше, адже тоді вона зможе бачити його щодня. Не варто дарма запалювати жіночий неспокій, а це неодмінно станеться, коли червоні знов обстрілюватимуть лікарняні палати. Хірург зашив рану, офіцера доставили додому, допомогли піднятися на другий поверх і завели у квартиру. Дружина, побачивши пораненого чоловіка, втратила рівновагу, опустилася на стілець, і лише звичайний, рівний голос Павла Гавриловича, який повідомив їй, що поранення не смертельне і все швидко загоїться, зберіг її притомною.

Уночі поранений спав неспокійно. Рука боліла по всій довжині, а іноді біль віддавав навіть у плече. Коли ж Павло Гаврилович прокинувся, лампа горіла жовтим світлом і поруч нікого не було. Але двері майже одразу відчинилися, і в кімнаті з'явилася Ганна Дмитрівна. На її трохи витягнутому обличчі – з прямим носом, тонкими губами і високим чолом – застигла маска смутку. Блакитні очі спухли від сліз, тоненькі лінії зморщок, подібно до польових стежок, розрізали гладкий степ її ніжної шкіри. Вона зайшла тихесенько, не маючи наміру розбудити хворого.

– Ганнусю, я не сплю, – трохи хрипкувато мовив Павло.

– О, як добре! Треба рану обмити, я а все боялася тебе розбудити, – миттєво відповіла дружина, вносячи велику миску з теплою водою.

Вона пройшла до столу, поставила миску, попросила чоловіка піднятися. Відтак розмотала бинти, що просякли кров'ю і перетворилися на червону ганчірку. Оголила смужку рани, яка розкрилася, розділилася на дві частини, наче мушля, показуючи всю жахливу структуру людської плоті.

– Може, покликали б Наталію Іванівну, сестру милосердя? Не гидко тобі дивитись на... все це? – Павло намагався бути чемним, ретельно підбираючи слова.

– Та нічого, сама впораюся. Цілий рік була у військовому госпіталі й не таке бачила, то невже своєму чоловіку не допоможу? – трохи невпевнено сказала Ганна.

Було помітно, як вона переймається і по руках пробігає легке тремтіння, а шкіра вкривається дрібним потом. Однак жінка протерла рану вологим бинтом, обробила шви і особливо акуратно – розчервонілу аж до бурого кольору смугу рани. Тоді замотала все чистими бинтами й прикрила сорочкою.

– Посидь зі мною, – попросив Павло, намагаючись дотягнутися до жінки здоровою рукою.

Ганна Дмитрівна сіла поруч на ліжко, провівши довгими пальцями по спантеличеному обличчю чоловіка.

– Я не спала майже цілу ніч.

– Бачу, знову мучиш себе?

– А що робити? Сама лише думка, що ти опинився до смерті ближче, ніж за всі попередні роки, змушує мене тремтіти.

– Ну, це не зовсім так. Ось на Південно-Західному фронті, де командував Шостим піхотним Ладозьким полком...

– Не треба, Павлику. Я знаю, що ти зараз почнеш гороїжитися.

Обличчя Ганни Дмитрівни посумніло. Ганна заплакала. Схилила голову, а Павло Гаврилович пригорнувся до неї й ніжно гладив худу, граційну спину дружини.

– Годі тобі... Годі... Живий... Живий!..

– А що, якби... Павлику, ти не уявляєш... Мені боляче від самої думки... Побачити тебе... У труні... Могилі...

– Ну ж бо! Чого ти надумала таке говорити? Живий, я живий!

Кілька хвилин вони мовчки сиділи. Ганна Дмитрівна тихо схлипувала, немов намагалася уникнути тиші, яка їй здавалася подібною до могильної. Павло Гаврилович гладив жіночі плечі, не розуміючи, як позбавити кохану від важкої туги, що накривала її так часто в ці непевні роки.

– Коли це закінчиться, Павлику? Коли? – Ганна вирішила остаточно здолати тишу, тому заговорила, щоб почути бодай не чужу, а свою мову, адже саме вимовлені слова і є вогниками життя.

– Швидко, любя. Швидко.

– Ти так говорив ще рік тому.

– Я знаю. Знаю...

Тут із відчинених дверей почувся стогін матінки Ганни Дмитрівни, яка ось уже півроку лежала, поринувши у невідомі глибини старечої хвороби, що не тільки підкосила її, а й створила провали у пам'яті, подібні до чорної безодні. Бідна старенька опинялась у темряві свого минулого, яке вона насилу роздивлялася, сприймаючи колишні події ніби на дотик, і не впізнавала їх. Так само, як не впізнавала іноді дочку Ганну, єдину свою дитину, що вижила після трьох невдалих вагітностей. У кімнаті, заставленій старими речами і завішеній блідими чорно-білими фотокартками, старенька лежала й дивилася на потрісканий портрет підтягнутого і ще молодого лейб-гвардії штабс-капітана. Іноді вона впізнавала у ньому свого чоловіка, із яким прожила багато років і який помер у 1913 році, за дев'ять місяців до війни і всіх лих; він спочив від старості, у ванні спокійного духу, задоволений плином свого життя. Але частіше старенька дивилася на портрет байдужим і страшним поглядом.

Ось і зараз вона знову поринула в безодні несвідомого, не пам'ятаючи, ані хто вона, ні де перебуває, ні хто за нею доглядає. Втім, це безпам'ятство не тамувало біль, який, подібно до електрики, проникав у сухожилля жінки і завдавав старенькій гірких страждань. Жоден лікар не зміг визначити причину її хвороби, не збагнув, що призводить до болю, тому все списували на втому людського організму, який, мовляв, до сімдесяти п'яти років виснажує свої внутрішні джерела і зсихається, як зморщується яблуко після посушливого сезону.

Ганна Дмитрівна почула стогін, підвела голову до Павла, торкнулась його неголеної щоки.

- Піду подивлюсь, як там матінка.

- Добре. Я буду чекати тебе тут, - спробував пожартувати Павло Гаврилович.

Легка усмішка торкнулась її вуст:

- Авжеж, спробуй не залишати свій пост, - спокій освітив її красиві блакитні очі.

Павло Гаврилович відкинувся на подушку. Він дивився на стелю, по якій повільно повзли темно-помаранчеві тіні, які відкидав абажур лампи. Думки зіжмакались, перетворилися на зім'ятий аркуш, де годі було прочитати жодного рядка. Хвиля почуттів нахлинула на офіцера, але так і не змогла розбурхати його холодний розум. Останні місяці мов заморозили його, змусили дивитися на події крижаним поглядом, іноді перетворюючи все в нерухому скульптуру. За що боротися? За які ідеї? Як йому діяти? Він поки що не знав відповідей на ці питання, умовляючи себе, що насамперед необхідно захистити сім'ю. Павло Гаврилович Вітко лежав, накритий ковдрою. Біль у передпліччі стихав, і він сповзав у сон, у світ непояснених зображень, які є для свідомості короткою п'есою без оголошення автора, вступу та фіналу. Але за мить до того, як заснути, він почув два глухі гарматні постріли, вочевидь від заводу «Арсенал», де дислокувалося кілька сотень робітників та червоноармійців, які надумали вбивати всіх заради більшовицького блага.

– А наступного дня людська з Подолу, що їх знов підбивали червоні, вдерлися на Хрещатик. Ось тоді я й подумав: що ж це за ідеї вбивають у їхні голови червоні, що голота втрачає здоровий глузд? Що це за бісівство? Тьху!

На стільці перед Вітком сидів його давній, ще з тридцять шостої бригади, де вони служили у 1915 році, приятель Морозов. То був кремезний чоловік із різкими, наче поспіхом виведеними рисами обличчя. Його великий ніс виділявся на огрядній фізії, дебели руки стискали чарку з горілкою, яку Морозов намагався допити, але щоразу знаходив подробиці, що їх треба було розповісти просто зараз, тому він лише рухав рукою з чаркою, наче поршнем. Горілка плескалась у чарці подібно до збентеженого духу самого Морозова.

– Оце тебе поранило, дай Боже пам'яті, шістнадцятого січня, то голота, значить, полізла сімнадцятого. От, ти ж ба, чортівня, як згадаю, аж моторошно!.. Так от, відстрілюємось ми, і я собі думаю: кінець українській владі, задавлять нас ці червонопики... Але ж тут двісті хлопців із Гордієнківського полку підійшли... Господи ти Боже, не заплющилися очі Твої!.. Погнали цих червоних, аж дим за ними курився!

Павло Гаврилович слухав мовчки, не відводячи очей від співбесідника, лише іноді похитуючи головою. Уже п'ятий день поспіль він сидів у квартирі, прислухаючись до вуличної стрілянини, рвався до військового відомства, але Ганна Дмитрівна щоразу вмовляла його зачекати ще день. Стискаючи серце, він погоджувався, трохи підводячи ліву, поранену руку, щоб зрозуміти, чи можна її використовувати в бою, але тут-таки нахлинав біль, хвилі якого перекочувались по м'язах, спадаючи десь за кістку і ллючись у передпліччя – рана досі завдавала чимало клопоту. Але тепер серце Павла Гавриловича закипало, у ньому бурлила рідина роздумів, підігріта вродженим вогнем справедливості. Це відчуття Вітко успадкував від батька. Той був поміщиком із невеличким маєтком у Таращі під Києвом. Саме батько наполіг, щоб син пішов в армію. Віддав Павла до кадетського, а згодом – до Київського піхотного юнкерського училища. Там світогляд Павла Гавриловича вияскравився – він часто розповідав про це батькові, коли вони вечеряли в рідному маєтку. «Є люди, яким треба руйнувати, така їхня природа, а я думаю, що блаженні ті, хто творить, адже у творенні можна пізнати велич самого Творця», – так казав він, тоді ще юнак. І так само казав уже дорослий – щоб ніколи цих слів не зректися. Батько відповідав, що можна втратити багатство, стати банкрутом; можна захворіти і бути прикутим до ліжка; можна піти зі служби, стати відлюдником, але все це повернеться –

гроші накопичаться, здоров'я відновиться, кар'єра піде вгору. «Тільки, сину мій, запам'ятай, що честь втрачають раз і назавжди. Це як діва може зватися дівою до першої ночі. Спаплюжена честь – це клеймо, як-от прокльон і чари, позбутися яких ніяк неможливо», – пояснював батько.

Павло Гаврилович не просто запам'ятав – він просочився цими словами, мов елеєм. Бувало, повторював їх у найтемніші миті, коли не знав, як учинити. Ось і зараз Морозов барвисто розповідав про події останніх днів, а котел душі Вітка кипів, жар посилювався.

– А відтак, коли робітники розбіглися з «Арсеналу», залишилося там людей лише кілька сотень. А все тому, що Петлюра підійшов зі своїми гайдаками Слобідського коша. Дев'ятсот чоловік та дев'ять гармат. Зробили вони пролом у стіні заводу й атакували. Кажуть, Петлюра першим біг в атаці, як той таран. «Слава Україні» кричали й увірвалися просто на заводський двір. Другою колоною йшов колишній царський полковник Петров, а третій... як у біса його? А, Блаватний! Майже сотня наших полягла. А до того ще сотня. І ще... а поранених безліч... До чого ж це все? До чого...

Тут Морозов зупинився. Він нарешті згадав, що у руці в нього чарка з горілкою, проковтнув оковиту і глибоко видихнув. А тоді наче згас, поринувши у потоки своїх думок, як задушливого київського літа поринають у прохолодний Дніпро. Так вони й сиділи – двоє дорослих чоловіків, які своїм мовчанням створювали безліч сенсів, більше, ніж приховують швидкоплинні фрази.

Наступного дня, 22 січня, о дев'ятій ранку Вітко одягнувся, накинув френч, приготував чоботи. Дружина принесла шинель, яку вона акуратно підшила.

– Знаєш, Павлику, про що я думаю останніми днями?

– То просвіти!

Павло Гаврилович збирався й позирав на дружину, котра стояла біля входу до кімнати, коло вазонів, які старанно вирощувала, пильнувала взимку, хвилюючись за кожну пелюстку, а влітку виставляла на балкон, і той потопав у зелені, мов казковий палац. Ось і тепер Ганна Дмитрівна одним пальчиком гладила широкий листок, неначе благала його підтримки.

– Я пригадую день весілля, який він був короткий; і цілий ранок лив дощ, лупив грім. Мені здавалося, що ось вийдемо ми зараз на службу до Андріївської вінчатися, ударить блискавка і вб'є нас на місці, – жінка зробила паузу, нервово стискаючи руки.

– От же ж дурниці ти верзеш! Коли це тобі встигло спасти на думку? – Павло Гаврилович усміхнувся, приводячи до ладу волосся перед дзеркалом.

– ...А ти тоді наче думки мої похмурі побачив, обійняв мене – буквально на мить! І тоді я ясно відчула твій запах. Не той, що від парфумів, а той, що справжній, такий приємний – запах тіла людини, запах мого чоловіка. І заспокоїлась! – Ганна договорила й подивилась на Павла.

Той уже не всміхався, а підійшов до неї. Так дивно – стільки років вони разом, а вона вперше згадує той день. Адже він справді міг згинути у прірві пам'яті, але ж ні! Пам'ятає, наче то було вчора.

– Рідненька моя, любий мій друже, якби ж то можна було казати слова ніжності й не повторюватися, то я б казав їх цілий день, – він узяв її долоні в свої, пестив тонку жіночу шкіру, наче прагнув роздивитися невидимі потоки почуттів, що проносяться під нею, приносячи страждання і щастя водночас.

– Я знаю, знаю, Павлику. Ти знову скажеш, що я занадто багато читаю романів і дивлюся на світ так, наче він пофарбований у один-єдиний колір... Але невже немає способу все закінчити? Твою службу, обов'язки, сьогоднішній вихід? – вона розпитувала, спотикаючись на словах.

– Може, й можна. Але я ще не знаю, як. Мені треба йти. Розумієш? Треба, – Павло Гаврилович сказав це, знаючи, що не втішить дружину, адже вона часто виходила з себе, як тільки може це робити людина водночас замкнена й збентежена.

На її тендітних плечах лежали не лише турботи про чоловіка та безпорадну матір, а й про ледащого кузена, що мешкав на Печерську й регулярно бував у них вдома. Цей тягар зробив Ганну Дмитрівну вразливою і суперечливою. Внутрішні суперечки жінки, своєю чергою, призводили до сварок між подружжям. Вони відбувалися стиха, упівголоса, у зачиненій кімнаті, щоб не мучити стару матір, та все-таки чоловік і дружина кілька разів на рік серйозно

сварилися. Тож Павло Гаврилович страшенно переймався тим, щоб ранкова розмова не спричинилася до чергового з таких скандалів, тому ніжно притиснув до себе дружину, намагаючись не виказати своїх страхів. Ганна Дмитрівна кивнула, покірно обняла чоловіка й завмерла.

За кілька хвилин Вітко вийшов з дому, маючи намір дістатися до своєї військової частини. Хоча де вона зараз перебуває – навіть не уявляв. Небо, затягнуте молочними хмарами, щільно нависало над схилами міста. У зимові місяці здавалося, що Київ ближче до небес, ніж завжди: адже пухнастий білий покрив на поверхні землі зливався з суцільною молочною піною вгорі, і тоді здавалося, що місто мов зависло між небом та землею. Може, це і є той жаданий небесний Єрусалим, який має постати в останні дні?... Так чи інакше виявилось, що саме Київ і є те останнє, що відділяло минуле від майбутнього. У Петербурзі й Москві вже постало зовсім інше життя, пофарбоване у більшовицькі кольори, але на київських схилах ще можна було почути правильну, не спаплюжену абрєвіатурами російську від капіталіста, який утік від революційної навали; можна було зустріти славного бойового товариша, з котрим служив на початку Першої світової; побачити українців, які так довго мріяли про свою державу й тепер намагаються її втримати. Якщо минуле – світло, а майбутнє – пільма, то київська сучасність – похмурий день. Дивно, але шматочок Української Народної Республіки, яка контролювала лише крихітну частину Київщини, маленькі повіти Волинської та Подільської губерній, стали втіленням надії, призначеної продовжити сьогоднішнє. Якщо республіка впаде, то повернення вже не буде.

Саме з такими думками спускався вранці Вітко по Олександрівській вулиці. Він оминув Царський сад, вийшов до Царської площі й ахнув – усюди сліди боїв. Перевернуті вози, убитий кінь, із десятків трупів, що лежать у різноманітних позах. Робітники, червоноармійці, вільні козаки – усе змішалось. Міцний мороз скував загиблих незримими кайданами, зупинивши останній рух, але зберігши переляканий погляд, спрямований далеко за межі площі, вулиці, міста, у щось не фізичне і водночас страшне: туди, де починається вічність.

Павло Гаврилович поспішив у військове міністерство, де, як виявилось, засідала Центральна Рада, ховаючись від погромів. У коридорі він зустрів того-таки Морозова, який голосно і схвильовано доводив щось молодому ройовому, що приречено стояв біля фарбованої синьої стіни і був помітно схвильований. Молоденький офіцер намагався щось сказати, але розсерджений Морозов знову рухав кулаком, піднімаючи його і різко опускаючи, немов намагався поставити наголос на особливо важливому складі.

– Що сталося, дозвольте дізнатися? – Вітко підійшов до них, щоб розпитати про останні події, а заодно й врятувати переляканого ройового.

– Що?! Що?! Воювати треба! А нема кому! – розпалився ще дужче Морозов.

– Що сталося, дозвольте дізнатися? – повторно запитав Павло Гаврилович, знаючи запальний і сумбурний характер приятеля.

Зрештою розмірений голос Вітка справді трохи заспокоїв Морозова.

– Рада уклала мир із німцями. Цей гад Муравйов з Червоною армією на підступах до Києва. Нас лише кілька тисяч, більшовики наступають з трьох боків, а ось пан ройовий боїться йти на Ланцюговий міст, мовляв, людей замало, – проторохтів Морозов і стих, немов у нього закінчилися слова-патрони.

Кілька секунд ніхто не міг вимовити ані слова. Повз них пройшов заступник міністра Жуковський. Відтак – Винниченко з есером Голубовичем, які голосно обговорювали, чи потрібно вже зараз думати про евакуацію. Пройшли ще якісь добродії. Потім звідкись з'явився невідомий хлопчик у великому кожусі, ще вкритому з вулиці снігом, через що малий був схожий на гнома, який заблукав у світі велетнів. Вітко глянув на хлопчика і видихнув.

– Я зберу людей. Мабуть, робити це потрібно терміново.

Морозов хотів був сказати, що не личить курінному про це дбати, але повітря було стиснуте передчуттям лиха, і простір наче зменшився в розмірах. У той день українські офіцери, колишні царські солдати, гайдамаки, козаки, жменька юнкерів – усі опинилися в цьому стислому просторі, де безліч кутів і немає жодного виходу. Тому Морозов змовчав, як змовчав і молоденький рожевощокий ройовий. Вони подивилися на Вітка, даючи знати, що згодні йти слідом за ним.

Щойно в церквах закінчилася відправа, червоні почали обстрілювати Київ. Глухі стогони гармат, виставлених з боку Слобідки, лунали на одному березі Дніпра, а відгукувалися на іншому. Це скидалося на перекличку, і кожен новий звук видавався все страшнішим. Вибухи лунали неподалік від Лаври, засвідчуючи, що почався ще один етап військових дій. Мешканці поховалися, сподіваючись, що товщина цегляних стін і бляшаних дахів убереже їх від вибухової хвилі.

Павло Гаврилович поспілкувався з Болбочаном, який складав список вірних республіці офіцерів. Тоді пішов на другий поверх до Сікевича, просив п'ять десятків бійців. Той в оточенні трьох офіцерів нависав над картою міста. Потрібно було відправити жовнірів у бік Подолу, на дальній Залізничний міст і на ближній Ланцюговий. Крім цього, приготуватися до оборони вулиць, розставити вартових по периметру, охороняти вокзал. У 450-тисячному місті половина озброєних полків дотримувалася нейтралітету і не втручалася ані в справи червоних, ані в справи жовто-блакитних. Більшість колишніх царських офіцерів сприймала те, що відбувається, за принципом «моя хата скраю» і лише спостерігала, чим усе закінчиться. Здавалося, що місто спорожніло й жодної живої душі в ньому не залишилося, крім кількох сотень хоробрих, що були готові підняти свій прапор.

До кімнати вбіг захеканий Петлюра. На лівому рукаві френча було видно тризуб, також привертала увагу великі гудзики із зображенням українського герба. Павло Гаврилович доповів про ситуацію, зокрема – як мало тих, хто готовий вийти битися на дніпровські схили. Петлюра сконцентрувався на мапі, водив по ній пальцем, навіть щось тихо шепотів. Згодом підвів очі на Вітка, зітхнув. Його правильне обличчя з рівним підборіддям, ледь помітними вилицями на худорлявому обличчі й прямим носом виглядало напрочуд умиротвореним. У якусь мить Павлу Гавриловичу здалося, що Петлюра чи то байдужий до того, що відбувається, чи глибока віра обплела корінням його серце, проникла у найпотаємніші куточки душі, туди, куди не дістане ревіння гармат і галас червоних. Утім, віру й нерозсудливість часто плутають, – вирішив Вітко, не до кінця розуміючи реакцію Петлюри.

– Якщо ви гадаєте, що це кінець, то помиляєтеся, – сказав Петлюра, помітивши осудливий погляд Павла Гавриловича.

– Тоді що це?! – не витримав урешті Вітко.

– Це просто черговий день боротьби, – відповів Петлюра, знову схилившись до мапи.

Павло Гаврилович подумав, що він теж борець; він теж готовий кинутись у полум'я, тому що не може відсиджуватися в окопах; він теж воїн, – але де та нитка сенсу, яка утримає все на вазі? Якесь важке, свинцеве відчуття з'явилося у його грудях, немов весь цей потік думок матеріалізувався в металі, а тепер охолонув і тиснув на серце. Так, він не боягуз, але чи варто боротися, коли

ставка в грі – сила-силенна людських життів і цілком реально програтися вщент? Де знайти мотиви, достатні для того, щоб переважити звичайну математику: ворогів – тьма, а їх – мало? Тут Петлюра, неначе зрозумівши, що напружене мовчання заважає справі, підняв голову від мапи.

– Ось якщо я зараз скажу, панове, то не помилюсь. Ви гадаєте, що я не боюся? Ні, ще й як боюся! Гадаєте, що не боюся завтрашнього дня? Ох, як боюся! Чи сумніваюсь я у своїх силах? Ще й як! Проте знаю: якщо піддамся немічності й жаху, то не буде кому воювати. Моя війна не руйнує, а творить – ту Україну, яку хочуть у мене забрати. Я просто... Я просто не можу інакше!

Ситуація була така складна, що офіцери мовчки вислухали Петлюру, який на останніх фразах утратив самовладання і став схожий на звичайного собі чоловіка: у його очах хвилювалося море страху, голос затремтів, а обличчя перекосила гримаса болю. Несподівано для себе Вітко підвищив голос:

– Я згоден. Ще не розумію, чому, але згоден. І нехай буде, як буде!

Петлюра ледь усміхнувся йому у відповідь, а Мозоров легенько штовхнув у плече, мовляв, друже, он як тебе пройняло. Вони ще поговорили близько години й урешті вирішили виділити кілька десятків петлюрівських гайдамаків, найбільш боездатних бійців, і на чолі з Павлом Гавриловичем спорядити двісті п'ятдесят чоловік на оборону Ланцюгового. Коли українські офіцери розходилися, темна рідина вечора вже хлюпотіла за вікном, фарбуючи в димчасті барви невисокі будівлі, жилаві дерева, худі стовпи та випадкових перехожих. Ці останні боязко пропливали пустельними похмурими проспектами, мов риби в темряві, готові за найменшої небезпеки пірнути у глибину провулка й сховатися у мулистих сутінках підвороття.

Павло Гаврилович поквапився за місто, щоб устигнути обладнати місця захисту. Тонкою цівкою до Ланцюгового мосту стікалися солдати, тягнули кулемети, несли набої. Підганяли вози, рубали дерева, щоб наставити частокіл. Мовчазні, втомлені, вони наполегливо працювали аж до опівночі, боячись швидкого нападу. Ця ніч – останне, що відділяло їх від великої війни.

У той само час до Дніпра з протилежного, слобідського боку підійшов чоловік у чорному. Він став так близько до піщаної лінії берега, що дрібні річкові хвилі покірно лизали його ретельно начищені чоботи, крижаний вітер пристрасно

цілував у гладко виголені щоки, холод намагався заморозити рівні вуса, дбайливо пострижені сьогодні вранці. Гострі, злі очі впилися у ледь помітні похилі обриси Києва, котрі зимового вечора можна було розгледіти в сірому сьайві місяця. Перед чоловіком лежало не просто місто, поселення або точка огляду – там, на вершині семи пагорбів, височіла батьківщина нової російської імперії, яку він мав намір відродити, нехай і під червоними стягами. Чоловік марив відновленням імперського порядку: зібрати всі народи, які вважають, що у них є право вибору. Які українці? Яка У.Н.Р. [1 - Тогочасне написання (Прим. ред.)]? Міф усе це, омана для нестійких умів. Лише суворий порядок під керівництвом Москви – ось справжня мета. Чорний чоловік довго й непорушно роздивлявся далеке місто, доки позад нього червоні командири не почали хухати в долоні, рятуючись від холоду й проклинаючи цю чортову зиму, похід і буржуїв. Тоді з гурту командирів виокремився найхоробріший, худорлявий і високий. Він жваво підійшов до чоловіка на березі.

– Товаришу комдив, дозвольте звернутися. Є повідомлення розвідки, які вимагають вашої уваги. Нам час виступати.

Різкий голос худорлявого зрушив чорний силует. Комдив здригнувся, а тоді, не обертаючись, коротко відповів:

– Справді час. Дійте. Тільки рано-вранці, так надійніше.

Худий командир бадьоро погодився і пішов геть, ведучи за собою інших. На холодному піску залишився весь у чорному Михайло Артемович Муравйов, раніше – капітан російської армії, а нині – командувач групи більшовицьких військ на київському напрямку. Мороз дедалі міцнішав. Навкруги було так тихо, що кожен хрускіт із протилежного боку Дніпра, здавалося, долітав сюди, до ніг Муравйова. Там, на правому березі, пораються, готуються, бояться. Ну й нехай, тим солодшою стане перемога, гучнішим – тріумф. Ніщо не може стримати хід семитисячної Червоної армії, що майже дісталася до своєї цілі.

Нарешті комдив теж відчув, що змерз. Підняв голову до тьмяних зірок, заволочених туманною плівкою хмар, і щодуху закричав – диким голосом, схожим одночасно на рик тигра, вовка й гієни, – мов намагався розірвати приголомшливе мовчання високих небес.

Розділ 3

– Подавай! Подавай! – захриплий Морозов кричав на свого підручного, який загубив кінець кулеметної стрічки. Сотні куль різали повітря на дрібні смужки, кришили на мільйони шматочків. На широкому Миколаївському ланцюговому мосту вже четверту годину кипів бій. У третій арці, що майже посередині, прикриваючись стіною зі спиляних на схилах пагорба дерев, засіли захисники Києва. Сніг обсипався з гілок і притрушував барикаду, наче борошном. Ящики і мішки з землею прикривали низ споруди. Стрілянина велася з обох боків. Гуркіт стояв шалений. Червоні вже кілька разів намагалися штурмувати міст, кидаючи піхоту під щільний вогонь кулемета «Максим», яким добре орудував Морозов, – його гучні прокльони чутно було за кілометр. Обстрілювати міст із гармат не наважувалися – ніхто не бажав його зруйнувати. Тому діяли у старий, дідівський спосіб: піхотними атаками до плетеної огорожі. Але навіть якби більшовики прорвалися крізь першу перешкоду, за нею була ще одна. Просто на початку мосту, неподалік від каплиці, що здіймала свої бані до низького неба, зводилася третя барикада, з якої стирчало дуло ще одного «Максима» – другого й останнього, який був у розпорядженні українців. Павло Гаврилович метався між двох барикад, підганяв жовнірів, які зводили третю. Часу не вистачало, а бійці Муравйова люто накидалися на українських бійців, намагаючись дістати кулеметника. Вони спорудили щити з мертвих тіл своїх товаришів, стріляли і намагалися переміститися ближче до третьої арки. Тому іноді з десятків гайдамаків робили вилазки і з гучним криком обрушували на голови червоноармійців драгунські та козацькі шашки, проламуючи черепи, повні комуністичних ідей. Такі контратаки не минали без жертв серед київських оборонців, і вони під прикриттям кулемета витягали поранених, які стогнали або голосно кричали. Тоді до них з правого боку моста підганяли віз, вантажили поранених і відвозили до київського військового шпиталю.

Ближче до вечора українці відбили три атаки, не дозволивши ворогові досягти такого бажаного правого берега Дніпра. Павло Гаврилович сидів біля величезного вогнища, яке палахкотіло на спуску до мосту. Поруч хропив утомлений підсотенний Морозов, накритий трьома шинелями. Часом він бурмотів щось крізь сон, складаючи слова у довільному порядку, лаючись і матюкаючи більшовиків на всі заставки. Вітко поглядав на товариша і вслухався у перестрілки, що час від часу спалахували на мосту. Вартові змінювалися, охороняючи третю арку, а решта вояків уже доробила другу барикаду, залишивши лише місце для проїзду возів, і палила багаття. Рожеве полум'я залюбки пожирало стовбури акацій, зрубаних недавно: ті спочатку випускали

щільний дим, а відтак вкривалися вогняними хвилями.

На вогник підійшов хлопець. Павло Гаврилович придивився – та це ж ройовий, якого так лаяв учора Морозов!

– Сідай, не бійся, – сказав Вітко, махнувши у бік вільного місця коло себе.

Ройовий сів і простягнув руки до багаття. Його майже дитяче обличчя розфарбувала у рожевий колір здорова кров. Тонкі пальці виказували в ройовому сина шляхетного роду, що вчився у юнкерському закладі. На правому рукаві видно було нашивну відзнаку – один шеврон-трикутник. Отже, командир рою – друге після козака звання. Хлопець тихенько кхекав, щулячись від січневого холоду.

– Як тебе звати? – запитав його Павло Гаврилович, підкидаючи дров у багаття.

– Петро. Петро Іванович Дорошенко, – назвався той і чомусь залився вже не рожевим, а червоним.

– Ти диви, як офіційно. Ну, будь здоровий, Петре Івановичу, – всміхнувся Вітко.

– Буду, – раптом відповів Дорошенко.

– Звідки родом?

– Місцевий я, київський.

– А, то знаєш тут усі околиці.

– Так, ми з хлопцями по цих схилах гуляли. Он там є прохід поміж дерев, на санках каталися.

Петро сказав це і раптом замовк, засоромився, що пан курінний засміє його, бо малий він ще для війни, незрілий для битв і занадто юний, аби розглядати глумливо пику смерті.

– Цікаво, цікаво. А товариші твої де?

– Не залишилось нікого. Усі полягли під Крутами. Усі до одного.

Останню фразу Петро промовив своїм юнацьким, майже дитячим голосом так, що мимоволі Павло Гаврилович здригнувся, подивився на хлопця по-новому.

– Ти з Першої юнкерської школи? – нарешті зміг вичавити з себе Вітко.

– Так точно, – відповів хлопець.

Раптом Павлові Гавриловичу до горла підкотила нудота. Не через звістку про загибель або подробиці бою. Із таким він часто стикався ще в Першу світову і, як видно, зіткнеться ще не раз. Йому стало моторошно через те, що юнак так спокійно розмовляє про смерть, немов саме з її кістлявих частинок і складалося його дитинство. Певно, найстрашніше – коли згустки жахливих подій стають звичайним плином людського життя.

– Мені шкода. Вибач, не знав, – трохи кострубато мовив Вітко.

– Хіба можна було щось змінити? – раптом продовжив Петро.

– Еге, брате, куди ти загнув! Завжди можна.

– А я думаю, що не можна.

– Чому ж, Петре?

– Усе просто: найголовніше – це не скільки проживає людина, а заради чого вона живе.

– Гм. Ти говориш занадто глибоко для свого віку.

– Я хворів, лежав у ліжку з високою температурою, коли побачив у газеті «Нова рада»...

Тут Петро дістав стару вирізку з газети і простягнув Павлові Гавриловичу. Той узяв, повернув до вогню так, щоб можна було прочитати.

«До українського студентства: Прийшов грізний час для нашої Батьківщини. Як чорна гайворонь, обсіла нашу Україну російсько-большевицька грабіжницька орда, котра майже щодня робила у нас нові захвати, і Україна, одрізана звідусіль, може врешті опинитись в дуже скрутному стані. В цей час Українська фракція центру Університету св. Володимира кличе студентів-українців усіх вищих шкіл негайно прийти на підмогу своєму краєві і народові, одноставно ставши під прапор борців за волю України проти напасників, які хочуть придушити все, що здобуто нами довгою, тяжкою героїчною працею. Треба за всяку ціну спинити той похід, який може призвести Україну до страшної руїни і довговічного занепаду. Хай кожен студент-українець пам'ятає, що в цей час злочинно бути байдужим... Сміливо ж, дорогі товариші, довбаймо нашу скелю і йдемо віддати, може, останню послугу тій великій будові, яку ми ж самі будували – Українській державі! Записуйтеся до Куреня Січових Стрільців...»

Вітко тримав пом'ятий жовтуватий аркуш, перечитував знов і знов, намагаючись заглибитися не лише в слова, а й у пробіли, крапки, коми; неначе в цьому сплетінні літер міг ховатися не просто граматичний сенс, а чийсь живий подих.

– ...Але я не зміг піти. Батько суворо заборонив і не випускав мене, хоча я намагався втекти...

– Ти не подумай, Петре. Я тебе не засуджую.

– Зате я засуджую себе, пане курінний!

– Ну поміркую! Ти не міг, хворів, сам сказав.

Петро замовк. Вогонь, як живий, стрибав по дровах, облизував їх довгим рожевим язиком. Далекі постріли стихли – обидві сторони відпочивали перед вирішальною завтрашньою битвою.

– Ні. Ви не розумієте. Адже я... Я... Коли я лежав хворий у ліжку, до мене прибіг Сашко Омельченко, мій найкращий друг. Він був студентом. Сашко приніс цю газету, умовляв з ним піти. Я спочатку погодився, а потім батько... Хвороба... Але згодом, за кілька днів, я дізнався, що Сашко був сотником Студентського куреня

і при відступі з Крут вирішив прикрити своїх – пішов у штикову із залишками своєї сотні. Майже всіх вбили. Просто порубали на шматки – бугаї-матроси, загартовані війною, проти худеньких хлопчаків... Сашко... Він урятував десятки життів, а сам... Я ж тоді навіть не попрощався з ним! Я ж... Адже... Адже я вдав, що аж так захворів! Я злякався. Я боягуз... Бридкий, гидотний боягуз!

Павло Гаврилович слухав юнака, не перебиваючи. Петро прикрив рукою очі, намагаючись заховати від стрибаючого багряного сяйва великі, дорослі сльози, що стікали по дитячому обличчю. Хлопець плакав, як плачуть люди, сповнені болю, якого вони відчайдушно хотіли б позбутися. Ройового переповнювали страждання.

– Може, ти не був готовий... – м'яко мовив Вітко.

– Дурниці! Я давно був готовий. Просто... І зо страху... Думав, що сильний, а виявився нікчемним слабаком! – Петро затих, зав'язавши свої слова щільним вузлом вимушеної тиші.

Павло Гаврилович шукав потрібних слів, але не знаходив їх. Минуло кілька хвилин, Петро трохи зігрівся, встав і пішов у сизу імлу – туди, де виднівся кінь із обозом. Колишній юнкер забрався в обоз і накрився сіном. Сірий місяць сховався за хмарною пеленою. Стемніло, стало навіть моторошно. Вітко перевірів постових, обійшов барикаду, повернувся до вогню, сів, заплющив очі й миттєво провалився у сон.

Рано-вранці по синій поверхні Дніпра пропливали шматки криги, проробляючи шлях, подібний до течії долі, бо все життя людини схоже на річку, яка незмінно губиться у морі вічності. Імлисте повітря світлішало, у нього вливалися чисті фарби прозорого світанку. Щойно тони ночі зблякли, Павло Гаврилович прокинувся від скрекоту кулемета, який надривався посередині моста. До барикади побігли гайдамаки, там метушилися козаки, мовчки готувалися до бою офіцери. Вітко озирнувся – Морозова поруч не було, значить він уже в гущі бою. Червоні зробили вилазку, спробували розчинитися в ранковій імлі і пробратися до захисних споруд українців, але їх вчасно помітили, й зав'язалася стрілянина. Майже відразу ж з обох боків помчали до барикад бійці – одні насідали натовпом, а інші відтягали поранених і ставали на місце вбитих.

Павло Гаврилович поспішив із п'ятьма рядовими до третьої арки. І тут почало коїтися щось неймовірне: на міст виїхав броньовик червоних і, оминаючи трупи (а іноді просто переїжджаючи їх), посунув до заповітної барикади жовто-блакитних. Залізні колеса величезної машинерії прокручувалися на понівечених тілах, продавлювали шлях уперед, на великій вежі два кулемети поливали вогнем захисників, пронизуючи десятками куль гайдамаків, що намагались прорватися до броньовика. За машиною пробиралися вперед червоноармійці, прикриті товщею броні. Вони були готові будь-що пробитися до бісової перешкоди. Аж раптом кулемет українців заглух і від щита різко відкинувся Морозов, поранений у руку. Кілька секунд барикада залишалася без основного прикриття – цілком достатньо для того, щоб червоні виповзли з-за броньовика і кинулися в атаку. Пролунало кілька пострілів козаків, та щойно хтось із них висувався, як ворожа куля розбивала череп, виносила мозок, який сіро-біло-червоними бризками осипав товаришів. Почалася справжня кривава бійня.

– А-а-а! – закричав Вітко. – Тримати!

Він поспішив уперед, а його крик почули інші гайдамаки, які рвонули до барикади. Коли до місця захисту залишалось метрів зо двадцять, живими залишались лише вісім-десять українських солдат. Вони притискалися до стовбурів повалених дерев, щоб уберегтися від ворожих куль. Павло Гаврилович побачив Петра, який допоміг піднятися Морозову. Той волав благим матом. Кілька секунд – і підсотенний знову став біля кулемета, а один із козаків голосно закричав, щоб готувалися. Усі припали до щілин, тримаючи в руках рушниці й шашки. Заторохтів український «Максим», стримуючи натиск червоних, коли перший гайдамака піднявся, готовий перескочити через огорожу, і тут-таки впав, прошитий сімома кулями. Тіло його, наповнене свинцем, усупереч усім законам фізики, не стало важчим – навпаки, воно полегшало, немов його тримали ангели, і всі присутні (ій-богу!) бачили, як плоть козака на кілька секунд невагомо зависла в повітрі, а потім упала на кору акації. За мить другий гайдамака закричав «Слава!» і кинув ручну гранату, що пролетіла у повітрі й зависла над червоними (ій-богу!), зависла на сім секунд, щоб зібрати навколо себе якомога більше осатанілих більшовиків, а потім гримнула, розкидаючи клапті їхніх тіл за міст. І третій гайдамака витягнув козацьку криву шаблю, закричав: «Брати мої!», а тоді голосно повторив: «Брати!» Схопився і помчав на червоних, оголюючи своїм криком нез'ясовність учинків душі, що не боїться логіки, а навпаки – перешкоджає їй. І кинулися слідом за ним усі інші, а Павло Гаврилович, коли підбігав, побачив ройового Петра Івановича Дорошенка, який кинув на курінного погляд, котрий зазвичай свідчить про бажання пробачення, бо совість людська є часткою Духа Господнього, що змушує нас до примирення.

Юнак підхопився, стискаючи гвинтівку з прикріпленим багнетом, перестрибнув через купу акацієвих стовбурів і побіг, як біжать уперше навесні по зеленому полю. Зав'язалася рукопашна, і впав другий гайдамака, пронизаний відразу трьома багнетами; поруч ліг третій – кулеметна черга скосила його так, що верхня частина тулуба відокремилася від нижньої. Упав ще один, і ще, і ще... У ту мить Вітко підбіг до барикади і кинувся підтримувати Морозова, який майже знепритомнів. Курінний побачив, як юний Петро біжить на броньовик, стискаючи в руці дві гранати, що їх ройовий зняв із тіла другого гайдамаки. Не встиг крик Павла Гавриловича зібратися повітрям у легенях, промчати до гортані, перетворитися на слова, як упав колишній юнкер Першої юнкерської школи, а нині ройовий української армії на передок бронемашини. І вирвався той крик одночасно з гуркотом вибуху, який поглинув усі інші шуми: підірваного броньовика, червоних, що відскакували, та останнього подиху геть іще хлопчика, який волів загинути за таку само юну Українську республіку, загинути в хоробрості, а не в страху; тому що любов – це мужність.

Павло Гаврилович став до кулемета й заходився поливати свинцем рештки більшовицького угруповання, атака якого захлинулася у власній крові; і не було кому відтягнути мертвих, бо живих на лівому боці моста не залишилося. Підбігли гайдамаки, кинулися витягати поранених за огорожею, а курінний присів, не в змозі нічого сказати або зробити. Аж відтак обернувся до Морозова, щоб намацати в нього пульс; рване вистукування крові по артерії трохи заспокоїло його. Бій закінчився. Скрізь повільно рухалися постаті, небо налилося густим темним чорнилом. Знову стало незвично тихо. Павло Гаврилович присів біля друга і довго спостерігав за тим, як нерівна крижина повільно пересувалася по ріці на південь, до моря.

За дві години червоні встановили на лафет два кулемети, поставили на воза, обклали їх мішками з піском і, обстрілюючи позиції захисників У.Н.Р., повільно наближалися до третьої арки. Їх помітно побільшало, підтягнулися резерви, а українці тільки й знали, що рахували втрати. Підірваний броньовик давав більшовикам укриття, тому вони пересувалися, перебігали, повзли – усе ближче й ближче. Вдіяти щось було годі, і Павло Гаврилович дав команду відступити на першу, головну барикаду.

Морозова він наказав відправити у шпиталь, а після операції – до себе додому. Хтозна, як воно буде, раптом червоні зважаться вирізати всіх поранених, а Ганна Дмитрівна зможе доглянути за його давнім товаришем. Українці перемістилися до початку мосту, закрили прохід і чекали наступу. Деякий час червоні

готувалися, і було видно, як вони піднімають свої криваві прапори на третій арці, немов самі себе хочуть підбадьорити свідченнями нелегкої, короткочасної перемоги.

Павло Гаврилович вслухався у морозну тишу. Подекуди до нього долинали далекі звуки – стрільба одиночними велася десь на київських пагорбах. А потім кілька разів більшовицька артилерія безладно палила по місту, спричиняючи паніку й хаос, заціпеніння й відчай. Під кінець дня, коли вже майже стемніло, воїни У.Н.Р. сиділи за огорожею, нервово вдивляючись у вузьку даль моста; біда нагрянула з іншого боку. На одній із дзвіниць Лаври забуркотів кулемет, і сотні куль обсипали гайдамаків. П'ятьох вбило на місці, шістьох було поранено. Вітко спочатку не зрозумів, що коїться, хто стріляє, але придивившись, побачив: кулеметна точка була обладнана у вузькому віконці дзвіниці. Гадати не було сенсу: або це червоні вже прорвалися у центр з іншого боку, або це залишки повстанців з «Арсеналу». Кулемет починав хрипіти раз на десять-п'ятнадцять хвилин, відтісняючи захисників міста від барикади. Як пороблено, з лівого берега прийшла інша напасть: не маючи сил узяти штурмом українські укріплення, арміїці Муравйова зважилися піти ва-банк – кілька десятків червоних козаків помчали на конях, розмахуючи нагостреними, як бритва, шашками. Кілька разів гайдамаки намагалися підібратися до своїх кулеметів, щоб скосити залізним дощем нападників, але посіпаки більшовиків на дзвіниці Лаври бачили наступ і ще старанніше стріляли по українцях.

– Відступаймо! Вгору по схилу! – закричав Павло Гаврилович, залишивши на початку лісосмуги кількох бійців, щоб ті прикривали відхід і не дозволяли червоноармійцям вдарити ім у спину. Українців залишилося трохи більше сотні; вони почали пробиратися по кущах, тоненькою людською цівкою підніматися нагору, просочуючись між стовбурів столітніх дерев. Коли опинилися вже високо на пагорбі, можна було розгледіти, як із Подолу рухаються чорні крапки, над якими вітер розвіває ненависну червону пляму.

Бійці піднялися на порожню Микільську вулицю, вкриту сніговими хвилями, на яких було витоптано тонку стежку, подібну до лінії рифа. Як не дивно, горіли ліхтарі: жовтий кружечок завис на зігнутій ніжці, немов чудернацька квітка з яскравим суцвіттям. Де-не-де чорніли ями від вибухів снарядів після артилерійського обстрілу більшовиків. На снігу лежали тіла випадкових жертв, цивільних, ніби громіздкі завмерлі брунатні брили. На своє нещастя, у момент бомбардування ці люди йшли вулицею, тому що єдине призначення людини – це рух від однієї точки до іншої; і, віддаючи данину руху, ці київські бідолахи чогось

вийшли зі свого будинку морозного вечора, коли смерть у вигляді снаряда перекинула їх горілиць, перетворила живе тіло на кам'янисту масу. Раптом Вітко помітив з боку «Арсеналу» рух – там справді вже були більшовики, тому він наказав рухатися до Маріїнського парку, там зібратися і перегрупуватися. Вони поспішили, тягнучись до центру Києва.

У парку Павло Гаврилович зустрів Болбочана, який збирав залишки військ У.Н.Р... Кілька хвилин вони розмовляли: червоні прорвалися по Залізничному мосту, захопили Поділ і рвуться в глиб міста. Представники Центральної Ради ухвалили рішення про евакуацію (деякі вже втекли); зараз необхідно зібрати всі сили, щоб прорватися по Брест-Литовському шосе. Вітко відпросився на одну годину, адже мусив зайти додому, перевірити, як там Морозов, і забрати дружину та пораненого товариша.

Щойно Павло Гаврилович піднявся на другий поверх і опинився біля дверей своєї квартири, як одразу відчув пекельну втому. Він просто падав із ніг, і лише адреналін бою утримував його досі. Він постукав. Двері відчинила Ганна Дмитрівна й одразу кинулася йому на шию. Ніжне жіноче серце тарабанило сумний марш: душа, сповнена переживань, не витримала, і жінка приглушено заридала на плечі в чоловіка, проводячи тонкими пальцями по шинелі, що просмерділася порохом.

– Ну що ж ти, Ганнусю, любя! Годі тобі, годі, – намагався заспокоїти дружину Павло Гаврилович.

Але, правду кажучи, він теж у той момент розчулився. У ці дні він щохвилини міг загинути: ось ворожа куля розриває м'язові стінки серця, проникає в шлуночки, розшматовує тендітну плоть і виривається у нього зі спини!.. Найбільше він боявся померти ось так – умиць, бо не боявся смерті і її мук, а боявся вмерти без сповіді, не скинувши гріхи з утомленої душі. Тому Вітко міцно притиснув до себе дружину, відчув її аромат, який змішався з домашнім затишком, спокоєм і статечністю, спричинивши розслабленість, від якої підкосилися ноги Павла Гавриловича, і він мало не впав на власний поріг.

– Що сталося? Що сталося? – занепокоїлася Ганна, підтримуючи чоловіка.

– Нічого, дурниці. Нічого, – відповів Вітко, роблячи повільні кроки ватяними ногами і заходячи в такий спосіб до квартири.

Вони зайшли до вітальні. Жінка допомогла чоловікові роздягтися, заварила чаю, принесла їжі. Вітко кілька хвилин дрімав, а тоді накинувся на хліб, помазаний вершковим маслом, та маленькі шматочки м'яса на глибокій тарілці.

– Кажуть, що червоні вже в місті, – нарешті заговорила Ганна Дмитрівна.

– Правду кажуть, справи геть кепські. До речі, як Морозов? Прибув? Тобі передали, щоб про нього подбала?

– Усе гаразд із твоїм Морозовим. Ось, чуеш? Хропе! Кажуть, що три кулі з нього витягли. Міцний він.

Ганна Дмитрівна задумливо подивилася на чоловіка. Рухи її губ, що промовляли слова, не збігалися з хвилями збентеженості в блакитних очах. Здавалося, що різні частини жіночого тіла переживали різні відчуття; великий страх наповнював до країв її душу, наче вода – посудину.

– Це добре. Треба попросити твою тітоньку, щоб вона приходила й доглядала за ним і за матінкою, – сказав Павло Гаврилович.

– Не розумію, про що ти, Павлику...

– Про те, моя люба, що ми маємо залишити місто. Скоро, дуже скоро місто цілком захоплять червоні, і тоді не стане життя нікому.

– Чекай-чекай! Але я думала, що ти залишишся тут. Он дивись, скільки людей і чинів офіцерських залишається в Києві...

– Ні, Ганно Дмитрівно, ти не бачиш усієї глибини речей. Багато хто залишається, бо вважає, що ця доля їх омине. Думають, дурні, що влада більшовиків – це така ж влада, як і Ради. Але вони помиляються, ой, як помиляються...

– Але ж матінка! Як я її покину?

– Я ж кажу. Нехай тітонька Анастасія Федорівна про неї подбає.

– Куди їй? Адже вона теж хворіє. Та й Мишко, кузен мій, спокою їй не дає.

– Я розумію, що ти намагаєшся встежити за всіма, але спершу потрібно піклуватися про себе. Нам треба врятуватися, як з пожежі, уявляєш ти це собі?

– Ні, ні! Хіба так можна? Не впорається тітонька. Та й Морозов – потрібно за ним доглядати весь час. Що ж робити, Павлику?

Вітко схопився, пройшовся по кімнаті. Замиготіло електричне око лампочки: перебої на електростанції та глухі вибухи стали акомпанементом його ходи.

– Дурниці ти верзеш, Ганнусю. Невже ніхто не впорається? Попросимо ще когось. Ну, Господи ти Боже, хіба так можна?!

Ганна Дмитрівна замовкла. Вона стиснула пальці, переплітаючи тонкі суглоби, неначе коріння, що так міцно тримало її в цій квартирі. За мить вона так злилася зі світло-зеленими шпалерами, м'якою канапою, великою вазою, розлогим квітником і всім іншим, що, здавалося, стала предметом в інтер'єрі, а не живою людиною; якби вона зараз вийшла геть, то миттєво б розірвалися невидимі нитки, що тягнулися від її худого тіла до кожної значущої речі. А отже – зруйнувався б затишок і благодать. Так! Усе б упало, розбилося, розкришилося, перетворивши приміщення на смітник. Тому вона не підвелася, а завмерла, абсолютно нерухомо просидівши цілу хвилину.

– Я не можу, Павлику. Ти звертаєшся до мого розуму, але серце моє промовляє голосніше. Не можна залишити в цей тривожний час матінку – їй і так важко, а розлука з дочкою може її вбити. Та й приятель твій, знову-таки, Морозов, ще дуже важкий... Як мені бути, рідний, любий мій Павлику?

Ганна Дмитрівна поставила питання, давно знаючи на нього відповідь. Чоловік розривався – його найдорожча дружина ось-ось знову заллється сльозами, зачеплена своїм духовним протиріччям, що складається з любові та тривожного боргу перед близькими. Але ж і він, Павло Гаврилович Вітко, опинився в полоні своїх зобов'язань; там, у парку, чекає кілька сотень бійців, які повинні зберегти крихти республіки, що тануть на очах, як сніг на долоні. І любить він таку дивну і водночас звабливу Ганну Дмитрівну так, як тільки можна любити, зріднившись душевною матерією та з'єднавшись дифузією двох близьких (уже десять років!) душ, коли одна сутність проникла в іншу.

Як же тоді їм учинити і вибратися з лабіринту своїх моральних тортур, щоб не зруйнувати цей подружній зв'язок, що сповив їх у єдине ціле? Не кажучи ані слова, Павло Гаврилович зробив кілька кроків, зупинився біля дружини, яка сиділа на кушетці, присів поруч і поклав голову на її худі коліна, прикриті однотонною синьою сукнею, яка, втім, не приховувала худорлявості жінки. Офіцер, поклавши голову, замовк, як мовчить вірний пес, тому що справжній обов'язок виконується без гучних і пихатих фраз. Тоді Ганна Дмитрівна також поклала свою долоньку на обличчя чоловіка, усе у кіптяві й бруді. Жінка заплакала беззвучно, як плачуть на похоронах, соромлячись свого болю; так, що сльози падали на щоки Павла Гавриловича, розмазували брудні плями, а далі стікали вже чорними струмками на підборіддя, і відтак їх усмоктувала синя тканина сукні. І ніхто – ні чоловік, ні дружина – не бажав промовити ані слова, тому що слова потрібні тоді, коли людині щось неясно і вона прагне знань. А обоє в цьому подружжі вже напевно знали, що рішення прийняте: так, варто тільки Павлу Гавриловичу встати, тоді він пройде і зникне в коридорі, прикритому важкими шторами, наче гірською грядою, а за мить постріл зачинених дверей обдасть громоподібною луною Ганну Дмитрівну, котра залишиться сидіти в старій київській квартирі, як чарівна статуя.

Розділ 4

Покритий лаком та візерунками екіпаж, у який було запряжено двійку породистих коней, різко зупинився на Миколаївській вулиці одразу після сиплого вигуку візника. Дверцята відчинились, і в невисокому отворі постала темна статура Михайла Артемовича Муравйова – той прудко скочив на сніг, залишаючи на свіжій білій крупі рівні й важкі відбитки офіцерських чобіт. Він роззирнувся; навкруги була рівна лінія вулиці, забудованої розкішними спорудами різних архітектурних стилів та епох – від ренесансних кронштейнів до барокових каріатид. Перед Михайлом Артемовичем височіла широка будівля готелю «Континенталь», що простягалася вздовж славнозвісної вулиці. Червоний командир підвів очі – рівні класичні ряди вікон розділяли готель на вертикальні смуги. Чотири поверхи підводились до небес, неначе це був маєток старого аристократа в центрі Києва. Два розлогі балкони та два маленькі балкончики нависали з обох боків готелю, даючи знати, що номери тут здебільшого недешеві – у царські часи за них брали від п'ятнадцяти рублів, що дорівнювало місячній платні робітника.

Муравйов ще раз підняв голову, а тоді увійшов у величезний ресторанный зал, який зараз був порожній; зимовий сад із широкими віями пальм; розкішні кабінети, більярдні, салон із чотирма читальнями, два електричні ліфти – пасажирський і вантажний, комори для зберігання коштовних речей та інше. Завдяки прогресивним тенденціям готель було обладнано паровим опаленням, вентиляцією, електричним освітленням, але незмінно при вході стояло два швейцари, з вигляду схожі на гібрид офіцера й німецького барона.

До Муравйова одразу ж підбіг служка. Неабияк наляканий темною, мов сажа, шкіряною курткою, ретельно начищеними чорними чобітьми і кашкетом, прикрашеним кривавою зіркою, служка ледь уклонився. Не звертаючи на нього уваги, Михайло Артемович попрямував до сходів, маючи намір обрати найрозкішніший номер.

Наступного дня ще до обіду в двері постукали. У номер червоного командира увійшов ад'ютант, який повідомив, що прибув комполку червоних козаків Віктор Примаков. Муравйов кивнув. Він усівся на широкому бежевому дивані; золотисті нитки нагадували сплетіння трав. Командир сидів, загорнувшись у халат із дорогої парчі, на низькому столику перед ним стояла відкоркована пляшка вина, келих із темно-червоною рідиною та велика таця з наїдками. Чорні чоботи було відставлено вбік, на ногах комдив мав пошиті в східному стилі тапочки. Увійшов Примаков. Виявилось, що це той самий високий і худорлявий боець, що підходив до Муравйова на березі Дніпра. Незвичний вигляд комдива спершу збентежив комполку червоної кінноти, кілька секунд Примаков оглядав приміщення, і погляд його спинявся на черговій коштовній дрібничці, які були розставлені у задній частині кімнати, ніби театральний реквізит.

– Товаришу комдиве! Дозвольте звернутися, – проторохтів Примаков.

– Дозволю, – моментально відповів Муравйов.

– Тут... Цей... Ось що! Третій день у Києві – і коїться щось неймовірне. Скрізь грабіж і гвалт. Мирних мешканців...

– Стривай! Стривай! Не продовжуй. Скажу тобі одне, і лише тому, що ти добре проявив себе в бою – як борець із класовою нерівністю. Тут, у цьому місті, немає мирних мешканців. Є лише буржуйська наволоч та її посіпаки. Вони начепили жовто-блакитні стрічки й думають тепер, що вони боги. Ні! Не буде цього!

– Але ж моральний занепад...

– Знаю, знаю... Занепад-перенепад... Нехай хлопці погуляють! Цю наволоч капіталістичну придушуть. Я особисто наказав генералів та решту військових труїти газами. Щоб вивести це падло з руської землі!

– Хіба ж так можна...

– Ну, даруй, мій дорогий братчику. Я вже надіслав листа товаришу Леніну, де ретельно описав усе, що тут у нас відбувається. Ось, чекай, я тут маю чернетку.

Муравйов підвівся, підійшов до тумбочки, на якій лежала кореспонденція, покопирсався в паперах, знайшов потрібний аркуш.

– Ось, послухай: «Ми йдемо вогнем і мечем встановлювати радянську владу. Я зайняв місто, бив по палацах і церквах. Рада благала про перемир'я. У відповідь я наказав душити їх газами. Так ми помстилися. Ми могли зупинити гнів помсти, але не зробили цього, тому що наше гасло – бути безжалісними!»

– Я розумію, що військова потреба. Але ж мене непокоїть розгул...

– Усе владнається. Ось побачиш. Солдатики перебісяться та й заспокояться! Ким ми жертвуємо? Сміттю в новому соціалістичному ладі все одно місця немає.

– Так...

– Я скажу тобі більше. Ось зараз я наклав на це буржуазне кубло контрибуцію – п'ять мільйонів рубчиків. І що ти думаєш? Тієї ж миті принесли! Гроші спрямуємо на світову революцію. Гадаю, що треба почати формування соціалістичної армії з робітничого класу. Тоді щойно покличуть повсталі робітники – чи то з Німеччини, чи з Австрії, чи з інших країн, – ми зможемо простягнути нашим братам руку допомоги. І дам тобі пораду. Знаєш, яку?

– Яку?

– Будь іще жорсткішим. Як я тобі й казав, класова боротьба не терпить слабаків. Відкинь ти всі ці гнилі моральні принципи. Рай треба завоювати, він сам на нас із

небес не впаде. Розумієш, про що я?

– Розумію.

Примаков уважно подивився в очі Муравйову, який тієї миті вже підвівся і поклав руку на плече командира червоного кінного полку.

– От і добре. Зачистимо Київ і підемо далі. Як там війська У.Н.Р.? Вдалося наздогнати?

– Ні! Вони відійшли за Гнатівку.

– Ну нічого. Я вже передав товаришу Леніну, що Рада повністю розгромлена. Наздоженемо й доб'ємо! Правда?

– Правда! – відповів Примаков, розвернувся і вийшов із номера комдива.

Щойно двері за ним зачинились, Примаков опинився в коридорі, що був застелений килимом. Не скажеш, що комполку розгубився або був вражений: усі знали вдачу комдива. Муравйов був грубий, мов скеля, цілеспрямований, наче вітер, суперечливий, як сон. Зараз командира червоних козаків непокоїло дещо інше. Невже він, Віктор Сергійович Примаков, військовий у другому поколінні, чий дід був звичайним кріпаком, тепер став м'якодухим? Може, справді до ворога не треба мати ніякого співчуття, бо ж це двобій видів в еволюції суспільства? Вживе сильніший, адже за ним – правда. І годі забивати собі голову думками про жалість до класового супротивника, позаяк лише повне винищення ворога може принести бажаний результат.

Примаков занурився у свої думи. На його худорлявому обличчі було видно кілька міток, які залишили в боях ворожі шаблі. На морозі ці відмітини побіліли, стали схожі на накладений грим. Невеликий ніс із горбинкою, вузьке підборіддя і довга шия – Віктор Сергійович був трохи довготелесий, тому іноді горбився. Ось і зараз він зігнувся й повільно йшов, занурений у безодні свідомості, поки не вийшов до Царської площі. Ці місця були йому знайомі. Ще до всіх потрясінь у країні він, київський юнкер, гуляв по Царському саду з молодими жінками, котрі задивлялися на високого і статного юнака. Тоді його хребет ще не гнувся від тягара років, а чисте обличчя було схоже на незаймане полотно. Високий, на півголови вищий за будь-якого свого однокурсника, Примаков проводив по

алейці під руку панянок з Київського інституту шляхетних дівчат, у якому навчалися дочки почесних громадян, купців 1-ї гільдії та іноземців. Вони йшли статечно, тримаючи в руках легкі мереживні парасольки, а літній вітер грався із невагомою тканиною. Саме в один із таких днів, призначених для прогулянок, Примаков і побачив її. Вона стояла біля чавунної лави, трохи опущені очі втупилися в зелену галявину, але здавалося, що її погляд блукає глибше від земних безмірів, у далях, що недоступні звичайним людям. Що вона шукала в тих глибинах? Чому так застигла, ніби відкривала істини, недоступні іншим смертним? Чому на гарному обличчі відбилися водночас печаль і захват? Віктор Сергійович, мов причарований, підійшов до жінки, назвав себе і запитав, чи може він чимось їй допомогти. Вона підвела на нього свої великі очі, уважно подивилася і всміхнулася. Того вечора вони гуляли допізна, вдихаючи свіжий аромат зеленого Києва, поки їхні тіні не розчинилися в нічній темряві.

– Стривай! Як я міг забути! – голосно сказав сам до себе командир червоних козаків Примаков.

Він різко розвернувся і попрямував вулицею до знайомої адреси. Кілька хвилин – і він знайшов потрібний під'їзд, знайшов відомі йому двері, постукав. Ніхто не відчиняв, тож він узявся стукати наполегливіше. Зрештою замок зойкнув залізом, ключ кілька разів прокрутився, і перед Примаковим постала Ганна Дмитрівна Вітко.

– Ганночко! – вигукнув Примаков і здивовано подивився на жінку, наче бачив її вперше.

– Боже ти мій, Віктор Сергійович! Як так? Як ти сюди прибув? Що привело? – затараторила Ганна Дмитрівна, стоячи на порозі. А придивившись пильніше, замовкла – на шинелі гостя був прикріплений невеличкий червоний бант.

– Та от... Був поруч. Згадав тебе, – трохи сором'язливо відповів Примаков.

– О, так... Так, – протягнула жінка.

– Можна увійти? – спитав Віктор Сергійович і широко всміхнувся.

Він нависав над низенькою Ганною Дмитрівною, готовий притиснути її всім тілом або прикрити, якщо на це буде воля долі. Але жінка вагалася: червона стрічка

збила її з пантелику, вона нервувала, адже в квартирі було двоє хворих, матінка та Морозов. Не дай Боже, більшовики викриють пораненого офіцера Республіки – що тоді з ним зроблять?

– То як, можна? Я тобі незручностей не спричиню, – розірвав мовчання Примаков.

– Е-е-е, гаразд, проходи, тільки мати дуже хвора, тому благаю, ненадовго, – невпевнено відповіла Ганна Дмитрівна і впустила гостя.

Через деякий час вони вже пили чай за широким столом. На столі стояло блюдо з акуратно розкладеним печивом, поруч чайник та двоє горнят. Теплий, приемний аромат оселі наклав Примакова, проліз у пори його шкіри, навіть трохи вирівняв спину, обтяжену життєвими труднощами. Йому полегшало.

– Як живеш? Ну, розповідай. Так давно тебе не бачив! Скільки – років десять-дванадцять? – Примаков, знявши шинель, сидів у військовому френчі й потягував гарячий напій.

Ганна Дмитрівна всілася навпроти нього. Вона поклала на стіл свої худі руки з тонкими тендітними пальчиками, наче притискала до поверхні невидиму фотокартку. Трошки бліда, трошки худа, трошки сумна... У ній так часто відблискували ці «трошки», що ніхто, навіть сама вона, не взявся б стверджувати, чого ж саме в них було більше.

– Я, Вітюню, живу, як Бог наказує – не в скупості, але й не у марнотратстві. Так воно якось вийшло, що я не прагнула ані багатства, ані світських розваг.

– Пам'ятаю, пам'ятаю. А мати дуже хвора?

– Так. Кожен день для неї – карусель. Старечий розум слабкий, мов немовлячий. То впізнає мене, то ні. Важко, Вітюню.

– А хіба ніхто тобі не допомагає? Чув, що ти заміж вийшла.

– Вийшла. А як же ж без цього?

– Гм. Але мені ти відмовила...

- Ах, хіба могло бути інакше?

- Послухай мене. Адже я досі думаю, що могло! Хіба я був поганою партією? Хіба я...

Тут Примаков замовк. Йому кортіло сказати, що це - помилка. Щоразу він подумки вертався в минуле, бо не міг прийняти сьогодення. Що їй заважало покохати високого, красивого Віктора Сергійовича? Які перешкоди стояли між ними? Тоді, після її відмови, він покинув Київ, перебрався в Петербург, а згодом до Москви з єдиною метою - забути її. Загубитися в буремній людській течії, яка може віднести піщину якомога далі від рідного берега.

- Не треба, Вітюню...

- Не подумай нічого зайвого, мовляв, мене гіркота ість, і не маю я спокою. Я ж живу, так чи інакше.

- Так, так... Адже ти теж частина мого життя.

- Лише частина?

- Але ж частина...

Віктор Сергійович подивився на жінку. Її витончене обличчя, гладке волосся, зосереджений погляд здалися йому найпрекраснішим видінням у житті. Наче над столом ширяла примара, що не мала спокусливої людської плоті, а була втілена в ефірну матерію духу, не здатну грішити.

- Годі, Ганнусю. Повернутися назад годі, як годі зазирнути в майбутнє. Але хочу, щоб ти знала - я так само кохаю тебе. Можу зрадити тілом, але не можу зрадити свою пам'ять.

- Вітюню, ну що ж це ти... Навіщо краєш мое серце, яке й без того зранене?

- Я не бажаю тобі...

- Не можу навіть думати ні про що інше, лише про свої негаразди.

- О, так. Але ж через мое зізнання ти нічого не мусиш робити! Просто дивлюсь на тебе й розумію, що почуття здатні воскресати. Лише мертвий нічого не бачить і не любить. А я живий, Ганнусю, живий!

Вони обое замовкли. Ганні Дмитрівні стало ніяково, вона кілька разів намагалась підвестися з різноманітних приводів, але щоразу зупинялася. Примаков дивився на неї, поглинав поглядом, прагнучи запам'ятати кожен рисочку її обличчя й тіла.

- Розкажи мені про себе. Де ти зараз? Бачу, приєднався до більшовиків?

- Так, але все непросто. Ти, певно, подумала, що Примаков збожеволів і тепер панькається з цим робітничим класом?...

- Я ще нічого не встигла подумати...

- ...але справа в тому, що я завжди був проти страждань. Ні, я не якийсь жалюгідний пацифіст, але надто вже все було кепське - батьківщина, цар, монархія. Усе вичерпало себе, усе зійшло на пси!

Тут почувся глухий, довгий стогін. Ганна здригнулася: спершу їй здалося, що звук лунає зі спальні Морозова, а якщо його тут знайдуть, то запросто можуть убити. Але потім звук повторився - цього разу зі старечими хрипами й високими нотами, і жінка зрозуміла, що він іде з кімнати матері.

- Вікторе Сергійовичу, даруй мені. Треба подивитись, як там матінка. Я мушу покинути тебе.

Ганна Дмитрівна підвелася, розправила сукню й завмерла.

- Так-с. Звісно. Не буду тебе затримувати.

Чомусь раптом постала звичка з минулого життя - він додав «с» наприкінці слова, хоча з давніх-давен так не робив. Твердою ногою Примаков попрямував у коридор, одягнув шинель, а жінка тим часом стояла біля стіни й уважно

дивилась на нього.

– Якщо буде щось потрібно, ти лише скажи!

– Добре, Вітюню. Нехай Господь тебе береже!

– А це вже як Йому буде завгодно.

Примаков спробував пожартувати, але вийшло напрочуд недоречно, і він, ніяковіючи всією своєю шкірою, яка вмить похолола, вклонився і пішов геть. Щойно чоловік опинився у сутінках під'їзду, одразу відчув дроз у грудях, немов там дзвенів невідомий музичний інструмент. Примаков зійшов на перший поверх і опинився на Олександрівській вулиці. Зимовий вітер притиснувся до його щік, свіже повітря проникло всередину тіла, думки вистигали на холоді. Командир полку розвернувся й пішов униз до Хрещатика. Ноги самі повели його – здавалося, що широкі кроки намагаються вгамувати болісні рухи душі. Обличчя Ганни Дмитрівни плило перед ним, як та примара, що її Примаков бачив у кімнаті. Усе, що сталося раніше – війна, захоплення Києва, розмова з Муравйовим, – відсунулося на задвірки його свідомості, вкрилося снігом. Зостався лише її печальний погляд – і він манив до себе. Хіба краса не відображає сенсу буття? Тоді чому йому так млосно?... Чи існують для нього інші шляхи, інший плин часу? Примаков не знав, що собі відповісти. «Боже, Боже, якщо Тебе нема, то кому тепер молитися про позбавлення від одержимості?» – думав він.

Віктор Сергійович квапливо крокував, огинаючи поодиноких повільних перехожих. Він знову згорбився, аж зігнувся. Могло здатися, що його зріст зменшився вдвічі, скоротився до мінімальних величин, аби лиш зберегти його болюче серце, яке зараз аж розбухло від любові. Незвиклий до таких тонкощів, адже він роками плекав у кам'янистій душі скелі ненависті й злоби, Примаков раптом відчув себе слабким і нещасним. Як же йому бути, якщо все його існування заповнила одна жінка, що раптом повернулася з юності?

– Що там казав комдив? Не шкодувати нікого, адже це класова боротьба? Чорт забирай! Чого це я нюні розпустив?! Вона моя і належить мені по праву! І лише випадок відсунув її від мене на кілька років, – міркував уголос Примаков.

Перехожі сахалися високого дивного чоловіка з більшовицькими відзнаками. Ніхто з киян не міг признати в командирі червоного полку свого колишнього співвітчизника, тому що обличчя його змінилося до невпізнання в болісному приступі відречення. Не було жодної людини в місті, яка б зараз спромоглась зупинитися і заговорити з Віктором Сергійовичем, не боячись отримати кулю в лоба. Тому він брів безлюдною вулицею на самоті, і не було йому помічника, як немає підмоги тому, хто воліє розіп'яти власну плоть.

– Чого це я, наче панночка, переймаюсь? «Рай треба завоювати, він сам не впаде з небес». Хіба не так казав товариш комдив? Так! – останнє «так» пролунало у січневому повітрі, мов постріл.

Примаков знову розвернувся і пішов назад, до будинку на Олександрівській. Він поспішав, як поспішають на потяг, що ось-ось від'їде. Кілька хвилин, і знову – заповітні двері. Віктор Сергійович глибоко дихав, намагаючись привести себе до ладу після швидкого марш-кидка. Коли зрештою йому це вдалося, він ввічливо постукав.

За кілька секунд двері відчинилися, і з'явилася Ганна Дмитрівна.

– Вітю, ти повернувся? Щось забув? – вона перелякано дивилась на свого колишнього залицяльника.

– Ні... Просто... Розумієш... Я не можу.

– Що не можеш, Вітюсю?

– Не можу інакше, Ганночко. Якби ж я міг...

– Не лякай мене, благаю! Про що ти хочеш розповісти?

Примаков намагався відшукати слова, але був неспроможний, немов весь його лексикон зійшов нанівець, перетворився на крапки й паузи.

– Як би так це...

Віктор Сергійович подивився на жінку, що стояла, загорнувшись у тонку барвисту шаль. Вона стояла – там, на протязі – тендітна й чарівна, струнка й миловидна, тож у Примакова перехопило подих і він геть нічого не міг сказати, наче остовпів перед шкільним учителем.

– Я...

Командир полку почав був говорити, але не закінчив, усвідомивши своє безсилля перед хвилиною чуттєвої ніжності, що накрила його серце, поглинула всю розсудливість. В одну мить він підскочив до Ганни Дмитрівни, не маючи сил більше стримуватись, а тоді почав пристрасно її цілувати, з усією чоловічою силою притискаючись до тонкого жіночого стану.

– При... пи... ни! Що... ти... со... бі... дозво... ляеш?

Жінка, застигнута зненацька, наче лань – мисливцем, намагалася видертись. Вона спробувала закричати й навіть вилаялась, але вуста Примакова щільно закрили їй рота.

– При... пини! – застогнала Ганна Дмитрівна.

– Не можу! Не можу... Кохаю, сил немає... Стужився за тобою... Немає в мене сил себе стримувати! – бурмотів Примаков, притягуючи до себе жінку, яка й далі опиралася.

– Та як... як... Відпусти! – нарешті Ганна Дмитрівна підвищила голос і спромоглася відштовхнути комполку.

Дзвінка луна, що пронеслася під'їздом, трохи привела Примакова до тями. Він важко дихав, наче загнаний кінь. На худому, витягнутому обличчі блищали очі, які здавалися величезними. Ніс вкрився рожевими плямами, а лоб – краплями поту.

– Не відштовхуй мене, Ганнусю. Немає життя без тебе, немає!

– Вікторе, що ти коїш?

– Не знаю, не знаю!

Примаков трошки відступив, мимоволі відводячи погляд. Усе змішалось. Що робити – незрозуміло.

– Просто хочу бути з тобою. Кохання у мені спало, а зараз я усвідомив усю його глибину.

– Хіба ж так можна? Розпусти чиниш, Вікторе Сергійовичу. Я заміжня і зраджувати Павлика не збираюся, – твердо мовила Ганна Дмитрівна й хотіла вже відступити за двері, але Примаков її затримав.

– Чекай-чекай. Павлика? Якого ще Павлика?

– Чоловіка мого. Він добряче розлютиться, коли дізнається, як ти чіплявся до мене.

Жінка намагалась залякати наполегливого прихильника, але згодом, побачивши, як змінилося обличчя Примакова, зрозуміла, що сказала зайве. Той почервонів, його фізію перекосила страшна гримаса.

– Стривай-стривай. Так, значить, Павлик... і він мене знає... Це Вітко?

– Ти просто повинен зараз піти!

– Ні! Ні-і-і! Він... Он як...

– Вікторе, я зараз почну кричати, якщо ти не підеш.

– Ні! Не треба. Тепер мені все зрозуміло...

– Тоді прощай!

– Лише одну мить, одну.

Примаков застиг, не даючи піти Ганні Дмитрівні. Він тримав однією рукою двері, а другою – жінку. Його обличчя закам'яніло, перетворилось на божевільну маску, і лише сухі, потріскані губи були живі. Він ледь чутно щось шепотів, спинявся і знову шепотів.

– Так от, – нарешті голосно протягнув він. – Я все зрозумів! Зрозумів, чуеш! Але ж хочу, аби й ти знала – щойно зустрінеш цього Вітка, уб'ю на місці. Це він украв те, що належить мені!

– Але...

– ...і не буде йому порятунку ані вдень, ані вночі. Тому що ти – моя. І настане час – я знову прийду по тебе. Зрозуміла?! Прийду, знай це!

Тут Примаков відпустив і двері, й жінку, розвернувся і пішов униз, а згодом його силует розчинився в темряві під'їзду, наче каламутна й небезпечна тінь.

Розділ 5

Павло Гаврилович прислухався. У гаю, що завмер на морозі, нікого не було. Лише потріскування гілок під пишним снігом та хрускіт старезних сосон і дубів. У темряві ночі чорні силуети рослин, здавалось, рухалися; виходило, що легкий хрускіт – це звук, із яким повільно крокує старе, покручене неначе артритом дерево, що не бажає доживати свій вік на одному місці. Просто як деякі люди... Адже рух – це спроба втекти від себе.

Уже не перший день українські бійці змушені були тікати. Лишивши Київ, вони часто зустрічали червоних на своєму шляху. Спершу українці спробували зайти в Житомир, але там засіла чеська армія. Довелось узяти курс на Коростень, щоб сховатися в хащах Полісся. Центральна Рада попрямувала в Олевськ і далі на захід, у Сарни. Там, біля лінії німецького фронту, стояла республіканська бригада, яка могла б допомогти відбитися від більшовиків, поки німці не увійдуть до України. Так, Брестський мир і домовленості з Берліном давали У.Н.Р. шанс – німці на четвертому році Першої світової потерпали від браку харчів і вирішили допомогти республіканському уряду в обмін на продовольство. Війна за їжу, як у

прадавні часи.

Вітко із загоном гайдамаків прикривав тил відступу. Мав у розпорядженні один автомобіль, один кулемет, тридцять шабель та два вози провіанту. Ну, і ще п'ятдесят піхотинців. Подекуди вони стикалися з невеликими загонами червоних, але ті не були серйозною загрозою, однак Павло Гаврилович чекав на погоню, щодня думаючи про те, що орди більшовиків йдуть по їхні голови.

Він вслухався в каламутну темряву, але та відгукувалася лише приглушеним хрускотом. Курінний повернувся до вогню. Вони стояли на галявині, ближче до гаю, щоб у разі небезпеки сховатися в хащах. Величезне багаття палало, зігріваючи теплом з десятків бійців, які розташувалися півколом. Чоловіки розмовляли, намагалися присунутися ближче до оранжево-червоних хвиль над дровами. Кожне слово, кожне речення було про минуле: бої в Києві, втеча невідомо куди.

– Я так скажу, браття. Треба зібрати вільних козаків, які блукають без команди по волостях, і вдарити з тилу, – пропонував старий вусань, одягнений у потертий жупан та папаху із випущеною вперед синьою тканиною, складеною трикутником.

– Діло кажеш, – підтакував худий, як голобля, гайдамака, тонке й різке обличчя якого у рожевих відблисках здавалося виліпленим з червоної глини.

– А хто їх збере? – заперечив повненький чоловік у сільському кожусі, чоботях і старорежимному офіцерському кашкеті.

Як і багато солдатів у коші Петлюри, цей селянин вступив до українського війська за велінням долі. Ще три тижні тому він стояв біля чорного остова згорілої хати, яку підпалили більшовики, коли йшли через село штурмувати Київ. Зола, що залишилася від його будинку, змішалася з чорними рештками тіл дружини та батьків, немов підтверджуючи таким чином, що плоть є прах і тлін. Стискаючи брудні кулаки, селянин ще довго стояв по коліно в попелі свого минулого, не маючи сил поворухнутися й сказати бодай слово, немов боячись потривожити душі своїх рідних, що пурхають над попелищем. Німий крик розривав його груди, краяв на клапті, та заціпеніла глотка, ніби паралізована, не давала звукові змоги вирватися. Про гіркоту і невисловлені страждання свідчили глухі стогони, незадоволене сопіння та гірке бурчання, яким селянин намагався

прикритися, немов ковдрою. Тому він майже завжди сперечався, доводив свою правоту, хотів стати переможцем – той, хто програв на всіх фронтах життя.

– От ми й зберемо! – заперечив вусань.

– Та де нам! Тікаємо й тікаємо, – не вгамовувався селянин.

– Ти, синку, хоч і натерпівся лиха, та не всього на світі. Повір старому, нещастя – це... – останні слова перервали постріли.

Козаки підхопилися, намагаючись зрозуміти, що відбувається, але постріли лунали то ліворуч, з боку галявини, то праворуч, з боку гаю.

– Піднімай хлопців! – закричав Павло Гаврилович.

Бійці скочили, чотарі з лайкою загукали своїх людей. Щойно останній солдат підвівся на ноги, десятки куль задзвеніли в морозяній темряві, розрізаючи повітря на тисячі шматків.

– Лягай! – тільки й устиг крикнути Вітко, як із боку галявини пролунав такий знайомий звук: тупіт копит, хрип коней і посвист шабель. Гайдамаки кинулися до своїх рисаків, кілька впали за мертво, дехто намагався відійти.

Павло Гаврилович забарився. Ясно, що нападають із двох боків, вартових зняли, і тепер потрібно відступати – але куди? Якщо в ліс, то там напевно чекають десятків зо три більшовиків, які розстрілюватимуть усе, що рухається. А якщо на галявину – потрапиш під м'ясорубку кінноти, яка пошматує його бійців, і живими залишиться менше половини.

– Перекидай воза! Мерщій! – загарчав Вітко, намагаючись перекричати шум і паніку.

Кілька козаків перевернули два вози, сховалися й хотіли відстрілюватися. Частина вже втекла, потягнулася тонкою цівкою по лісовій стежці. Гайдамаки, що кинулися назустріч кінноті, пропали. Певно, їх уже порубали. Але, незважаючи на те, що вороги неминуче наближалися, наступ на деякий час було призупинено.

– Гірко, хлопці, погано, – забуркотів старий вусань, який опинився поруч із Вітком і молодим селянином.

– Ти ж, батьку, казав, що не все лихо у світі ми пережили, – із несподіваною злістю відповів селянин.

– Казав то казав. Базікати – не мішки тягати, – м'яко відповів старий і чомусь голосно засміявся.

– Чого іржеш, діду? – здивувався селянин.

– Та! Бабі своїй я сказав, що піду свиней погодую – і ось уже три місяці воюю. І який з мене вояка? Стара колода посеред городу. Бабка як дізнається, що помер під возом, до кінця життя буде лаятися, – промовив старий.

Стрільба велася з обох боків. Кілька гайдамаків разом із чотарем кинулися в ліс. Рвані крики рукопашної і несамовитий галас пролунали звідти майже одразу. Ще кілька тіней кинулися до дерев, але звідти щедро залунали постріли, й атака українців захлинулася.

– Кепські справи, – пробурмотів Павло Гаврилович, а відтак гукнув: – Усім, хто є, згрупуватися! Сховатися і чекати команди!

Почувся шерех: кілька бійців повзли по снігу до найближчого укриття. Дехто перебігав. Ліс налився зловісною тишею, а з боку галявини долинали лише кінські хрипи. Колючий вітер доносив уривки фраз і пронизливий вереск шабель, що виймаються з піхов. Яке ж млосне це очікування! Як гангрена повільно роз'їдає тіло, так і час роз'їдає терпіння людське.

– Та це... – молодий селянин намагався щось сказати, але гучне хлюпання від проникнення свинцю в черепну коробку завершило його фразу разом із останнім стогоном.

Селянин звалився до ніг старого, як зрубана тополя. Не встиг дід і рота розкрити, як почувся шум з боку галявини – кіннота все-таки вирішила наступати. Гайдамаки відстрілювалися, було чути, як із хрускотом упав у сніг кінь разом із наїзником. Павло Гаврилович висунувся, щоб прицілитися в

супротивника, але тут широка, могутня тінь нависла над ним, і кінське сипіння на мить застигло над головою; тоді потужний удар копит збив Вітка з ніг, він повалився у вози без свідомості й здатності рухатися.

Краплі стікали по скроні, набухаючи з кожною секундою, доки не зірвалися на хвилястий шар соломи, якою було викладено підлогу сараю. Усі звуки було чутно немов через ганчірку, накручену на вуха. Очі, що втратили різкість, намагалися розгледіти водянисту темряву, знайти впізнавані предмети. Усі контури перетворилися на незграбні плями, що застигли в приміщенні, яке було осяяне срібним місячним світлом.

– Пане курінний! Пане курінний! – далекий голос було чутно неначе з небес.

– Живий? Га? Ви живий, пане курінний? – голос знову торкнувся вуха, а тоді поповз по закручених каналах у мозок.

Важко було не лише зрозуміти, а й розібрати, що говорить той голос.

– Пане! Скажіть хоч слово!

– А-а-а...

– О, теж гарне слово!

– Де я?

– Там, де і я.

Голова Вітка, яка ледве витримала удар копит, не була придатна зараз до розв'язування загадок. Павло Гаврилович намагався принаймні впізнати голос того, хто говорив, але марно.

– У полоні ми, пане курінний. У полоні.

– Як? Де гайдамаки? Що трапилось?

– Червоні нас оточили... Скільки загинуло наших – не знаю. Напевно, дехто врятувався... Я хотів би так думати.

Нарешті зір почав повертатися до Вітка. Він роздивлявся в сутінках людину, що перебувала поруч, трохи нахилившись торсом. Пунктир абрису поступово укрупнювався, перетворюючись на чоловічий профіль.

– Хто ти? Як тебе звати? – Павло Гаврилович намагався дізнатися більше про сьогодення, бо в минулому виявилось безліч темних дір.

– Та Свирид я. Старий, що з вами біля багаття сидів, – сказав дід і гучно видихнув, трохи відсунувся й притулився до стіни сараю.

– Свирид? Ти з Коша?

– Так!

– А... Голова розколюється...

– Та це ясно, якби мене коняка вдарив, то, напевно, макітра б розвалилася на частини, як той гарбуз.

Після цих слів старий тихо захекав, немов усміхався з власного жарту. Павло Гаврилович подивився на нього – мало того, що він бозна-де, так ще й у товаристві недоумкуватого діда, який сміється зі своїх безглузких жартів. У душу запала гіркота. Неясно було, від чого болючіше: чи то від спазмів, що накривали мозок, чи то від глибокого відчаю та відсутності надії. А без надії немає й віри. І це для Павла Гавриловича було вкрай нелегко – він дуже бентежився, не розуміючи, навіщо й у що вірити.

– Нас полонили більшовики?

– Вони. Бодай їх чорт забрав, гадів підземних!

Старий заматюкався. Він раптом утратив свою привітну інтонацію, огрубів і знітився. Кілька хвилин вони сиділи мовчки, кожен наодинці зі своїми думками. Тоді Свирид подав ганчірку, яку Вітко приклав до рани на голові.

– А знаєш, про що я думаю, пане курінний? – дід раптом подав голос.

Кінець ознакомительного фрагмента.

notes

Примечания

1

Тогочасне написання (Прим. ред.)

Купити: https://telnovel.me/butchenko_maksim/1918-m-sto-nad-y

надано

Прочитайте цю книгу цілком, купивши повну легальну версію: [Купити](#)